

3234

શ્રી ચશાપજય

જ્ઞેન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૦૧૭

૧. મુનિશ્રી ન્યાયવિજય-
વિરચિતો

માનવ-મહાવીર:

महामानव-महावीरः

[संस्कृतकाव्यग्रन्थः]

न्यायविशारद-न्यायतीर्थ-
मुनि श्रीन्यायविजय-
विरचितः

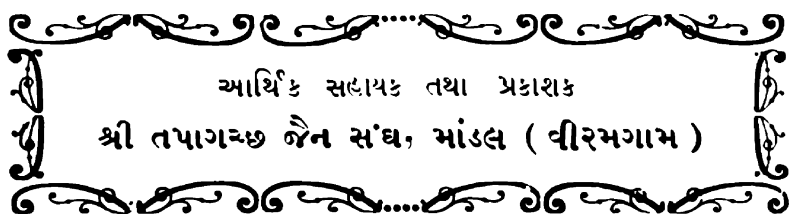
स्वोपज्ञगुजराती-अंग्रेजीअनुवादसंयुक्तः

महावीर संवत् २४८४

विक्रम संवत् २०१४

ईशवीय संवत् १९५७

આર્થિક સલાયક તથા પ્રકાશક
શ્રી તપાગચ્છ જૈન સંઘ, માંડલ (વીરમગામ)

મુદ્રક : હિંમતલાલ ડી. પટેલ
શ્રી મહોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, દાણાપીક-ભાવનગર.

આઘ ઉદ્ધાર

હૃદયની વહેવા લાગેલી ઊર્મિમાંથી મહાવીરને સ્પર્શનારી આ સંસ્કૃત રચના પ્રસ્ફુટિત થઈ. યદ્યપિ એ મહામાનવની આ જીવનગાથા અદ્ય છે, ૧૩૭ જેટલા અદ્ય શ્લોકોમાં સ્ત્રીમિત છે, પણ આ એ મહાપુરુષના જીવન તથા ઉપદેશનાં કેટલાંક-થોડાંક સાર તત્ત્વો પર ઊડતી સ્મૃતિ હોઈ આ અદ્યતા પણ ઠીક છે.

માનવતાનો ઉચ્ચતમ વિકાસ સધાયા પૂર્વની એ પુરુષની જીવનસરણીનું આલેખન આમાં બહુ જ થોડું થવા પામ્યું છે, એ કરતાં એ પછીનો જીવનવ્યાપાર કંઈક વધુ ઉલ્લેખાયો છે. જે બન્યું તે વાહ ! સંક્ષેપરુચિવાળાઓને આ સંક્ષેપ ઠીક લાગે ખરો. કમમાં કમ, મારું ભાવભર્યું સ્મરણ મારે પોતાને અંગે તો સફલ જ છે. વન્દન હો વિશ્વમૈત્રી અને વિશ્વ-શાન્તિના મહાન્ પ્રેરક, ભારતની મહાન્ વિભૂતિ એ વિશ્વવત્સલ મહાવીરને !

પહેલાં સંસ્કૃતશ્લોકરચના ઉદ્ભવી, પછી એની સાથે ગુજરાતી જોડ્યું, અને પછી, અંગ્રેજીમાં પણ એને ઉતારવાની ચપલતા પેદા થઈ આવતાં એને પણ પૂરી કરી લીધી. આ રીતનો મારો આ બાલસ્વાધ્યાય આત્મોત્થાનમાં પ્રેરક બનેો !

—ન્યાયવિજય

Errata

Page	14	Line	11	Read	stated	for	called
„	15	„	17	„	view	„	veiw
„	46	„	16	„	dili...	„	deli...
„	47	„	3	„	in...	„	un...
„	49	„	20	„	either to	„	to either
„	„	„	21	Insert	to the	after	or
„	57	„	19	Read	their	for	the
„	60	„	9	„	not	„	not to be
„	64	„	1	„	de...	„	di...
„	„	„	10	Insert	the	after	of

१२१ श्लोके प्रथमपादे “ सैवं ” इत्यत्र सः + एवमिति सन्धिः
पादार्थतया साधुः । यथा “ सैष दाशरथी रामः ” इत्यादिषु ।

महामानव-महावीरः

सर्वाहंघर्मनिर्मासि सम्यक् तत्त्वप्रकाशकम् ।
समन्वयकलाकारं प्रसिद्धं जैनदर्शनम् ॥ १ ॥

1. Jaina Darshana—a system or school of philosophy—is a well-known Darshana which represents the religious path suitable for individuals as well as classes, properly illuminates the nature of things and is highly adept in the art of reconciliation.

(१) जैनदर्शन प्रसिद्ध दर्शन છે, જે બધાને—તે તે વ્યક્તિ કે વર્ગને—યોગ્ય ધર્મમાર્ગ બતાવે છે, જેણે તત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્તમ રીતે પ્રકાશમાં મૂક્યું છે અને સમન્વય-કલામાં જેનું અત્ય-ગણ્ય સ્થાન છે.

महावीरजिनात् पूर्वैः पार्श्वनायादिभिर्जिनैः ।
तदा तदोद्द्योत्यमानमिदं वीरो व्यकामयत् ॥ २ ॥

2. The same Darshana as was illuminated by Jinas [spiritual conquerors] Lord Pārshva and others previous to Lord Mahāvira, at their different times, has been elevated or enlarged by Lord Mahāvira.

Note—The interval between the Nirvanas (deceases) of Lord Parshva and Lord Mahavira was two hundred and fifty years.

(૨) મહાવીરના પૂર્વવર્તી પાર્શ્વનાથ વગેરે જિનોદ્વારા જે દર્શનનો તે તે સમયે ઉદ્ધોત થતો રહ્યો છે તે દર્શનને અર્થાત્ જૈનદર્શનને મહાવીરે વિશેષ વિકાસમાં મૂક્યું.

[લગવાન્ પાર્શ્વ અને લગવાન્ મહાવીર એ બેના નિર્વાણ વચ્ચે અઠી સો વર્ષનું અન્તર છે.]

મહાવીરશ્ચ બુદ્ધશ્ચ મહાન્તૌ સમકાલિકૌ ।

વિદેહ-મગધાદિશ્ચ તયોર્ધર્મપ્રચારભુઃ ॥ ૩ ॥

3. Mahāvira and Buddha, the great saintly Teachers were contemporary, and their field of propagation of Dharma, was countries Videha, Magadha etc..

(૩) મહાવીર અને બુદ્ધ સમકાલિક મહાત્માઓ અને વિદેહ, મગધ વગેરે દેશો તે બન્ને મહાપુરુષોના ધર્મ-પ્રચારનાં ક્ષેત્રો.

મગધાક્ષાદયો દેશાસ્તદાઽઽમન્ રાજશાસિતાઃ ।

વિદેહ-કાશીપ્રમુક્તા ગણતન્ત્રાનુશાસિતાઃ ॥ ૪ ॥

4. Magadha, Anga and other countries were then governed by kings, while Videha, Kāshi and some other countries were republican.

(૪) મગધ, અંગ વગેરે દેશો તે વખતે રાજસત્તાક હતા અને વિદેહ, કાશી વગેરે પ્રજાસત્તાક અર્થાત્ ગણતન્ત્ર રાજ્ય હતાં.

રાજધાની વિદેહાનાં 'વૈશાલી' મહતી પુરી ।

'ચેટક'ચ્છત્રકચ્છાયાસાધિતપ્રવરોન્નતિઃ ॥ ૫ ॥

5. The capital of Videha was the grand city Vaishālī which had reached a very high state of progress under the magnificent rule of the illustrious President Chetaka (of the 'Haihaya' family).

(૫) વિદેહની રાજધાની 'વૈશાલી' મોટી નગરી હતી, જે 'હૈહય' વંશના 'ચેટક' રાજની છત્રછાયામાં ઉન્નતિની ઉચ્ચ સીમાએ પહોંચી હતી.

પુરે 'શ્વત્રિયકુણ્ડે' શ્રીશાલિશ્વત્રિયધામનિ ।

મહાવીરોઽમવત્ પષ્ઠે શતકે પૂર્વે 'ઈશ'તઃ ॥ ૬ ॥

[શ્લોકસ્થ 'ઈશ' એટલે ઈશુ.]

6 In the city of Kshatriyakunda—the abode of famous or glorious Jnāta Kshatriyas, Mahāvira was born in the year 599 B. C. .

(૬) ‘ ક્ષત્રિયકુંડ ’ નગર જે શ્રીમત્ ‘ જ્ઞાત ’ ક્ષત્રિયોનાં તેજસ્વી ધામ હતું, ત્યાં ઇસવીસન્ પૂર્વ ૫૯૯ વર્ષ પર મહાવીર અવતીર્ણ થયા.

नेता क्षत्रियकुण्डस्य ‘सिद्धार्थो’ विकसन्महाः ।
तत्पत्नी ‘त्रिशला’देवी पितरौ तस्य सद्गुणौ ॥ ७ ॥

7. Siddhārtha the celebrated leader of Kshatriyakunda and his virtuous wife Trishalādevi were his parents

(૭) ક્ષત્રિયકુંડના નેતા ક્ષત્રિય ‘ સિદ્ધાર્થ ’ અને તેમનાં પત્ની ક્ષત્રિયાણી ‘ ત્રિશલા ’ દેવી એ તેજસ્વી તથા સદ્ગુણી દમ્પતિ મહાવીરનાં માતા-પિતા.

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामर्धरात्रे स्फुरत्प्रभः ।
स पुण्यश्रीसमुत्कर्षसम्पन्नः समजायत ॥ ८ ॥

8. Endowed with the high exaltation of merit, he (Mahāvira) was born, shining with sparkling lustre, at mid-night on the thirteenth day of the bright half of Chaitra.

(૮) ચૈત્ર શુદ્ધિ તેરસે અર્ધરાત્રે અળહળતી કાન્તિવાળા
પુણ્યાત્મા મહાવીર જન્મ્યા.

મૂલનામ્ના 'વર્ધમાનો', દેવાર્યઃ, સન્મતિશ્ચ સઃ ।

'જ્ઞાત' વંશોદ્ભવત્ત્વેન જ્ઞાતપુત્રોઽપિ કીર્તિતઃ ॥ ૯ ॥

મહાવીરત્ત્વયોગેન તપઃસંયમસાધને ।

'મહાવીર' ઇતિ ઋયાતો વિશેષેણ સમન્તતઃ ॥ ૧૦ ॥

(યુગમ્)

9-10. Vardhamāna was his original name. He was known as Devārya [by the people of the country]. He was also called Sanmati. Being born in the Jnāta family, he was designated Jnāta-putra too. The prowess manifested by him in his penance and self-control, especially won him the widely celebrated name of Mahāvira.

(૯-૧૦) મૂળ નામ એમનું વર્ધમાન; દેવાર્ય અને સન્મતિ પણ એમનાં નામ છે. જ્ઞાતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોઈ એઓ જ્ઞાતપુત્ર પણ કહેવાયા. (ગૃહત્યાગ પછી) તપ અને સંયમમાં મહાન્ વીરતા ફેરવવાના કારણે એઓ 'મહાવીર' નામથી વિશેષ પ્રખ્યાત થયા.

કલ્પસૂત્રાનુસારેણોદુવાહ સ નૃપાત્મજામ્ ।

પ્રસૂતિશ્ચ તયોરેકા તનયા ' પ્રિયદર્શના ' ॥ ૧૧ ॥

11. He, according to the Kalpasutra, was married to a princess (named Yashodā) and from this union a daughter named Priyadarshanā was born.

(૧૧) કલ્પસૂત્રના કથન મુજબ એમનો રાજકુમારી (‘ યશોદા ’) સાથે વિવાહ થયો હતો, અને એમને સન્તતિમાં એક ‘ પ્રિયદર્શના ’ પુત્રી હતી.

[વર્ધમાનના વિવાહનો ઉલ્લેખ (પ્રથમ ભદ્રપાદુકૃત) કલ્પસૂત્રમાં મળે છે. એની અગાઉના કોઈ આગમમાં મળતો નથી. ભગવતીસૂત્રમાં જમાવિની કથા વિસ્તારથી આપી છે, પણ ત્યાં જણાવેલી જમાવિની આઠ પત્નીઓમાં કોઈ વર્ધમાનની પુત્રી જણાવી નથી, તેમ જ જમાવિની માતાને વર્ધમાનની ભગિની જણાવી નથી. દાણુંગસૂત્રમાં પાંચમા દાણુના અન્તે પાંચ તીર્થંકરો વાસુપૂજ્ય, મલ્લિ, નેમ્ભિ, પાર્શ્વ અને મહાવીર એમણે કુમારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી, અને સમવાય અંગ-૧૯ માં ૧૯ તીર્થંકરોએ અગારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી એમ જણાવ્યું છે અને તે પૂર્વોક્ત પાંચ સિવાયના આગણીશ. આ અન્તે ઉલ્લેખોને સાથે રાખી જોઈએ તો પૂર્વોક્ત પાંચ આલમ્બ્યારી હતા અને શેષ આગણીશ વિવાહિત હતા એવો અર્થ ઝળકે છે.

આચાર્ય હેમચન્દ્ર ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતના વાસુપૂજ્યચરિતમાં દાણુંગના ઉપર્યુક્ત દાણુમાં ઉલ્લિખિત પાંચ જિનોમાંથી શ્રી મહાવીર સિવાયના ચારને અવિવાહિત જણાવે છે:—

મલ્લિનેમ્ભિ: પાર્શ્વ ઇતિ ભાવિનોઽપિ ત્રયો જિના: ।

અકૃતોદ્વાહ—સામ્રાજ્યા: પ્રવ્રજિષ્યન્તિ મુક્તયે ॥ ૧૦૩ ॥

શ્રીવીરશ્વરમશ્વાર્હન્નોષદ્ભોમ્યેન કર્મણા ।

કૃતોદ્વાહોઽકૃતરાજ્ય: પ્રવ્રજિષ્યન્તિ સેત્સ્યન્તિ ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—(અવિવાહિત રહેનાર વાસુપૂજ્યજી પોતાના પિતાજીને પોતે નહિ પરણ્યા મારેનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવતાં અને તેમને સમગ્નવતાં

કહે છે કે) મસ્ત્રિ, નેમિ અને પાર્શ્વ એ ભાવી ત્રણ જિનો વિવાહ અને રાજ્ય ક્યાં વગર પ્રવ્રજિત થશે, અને ચરમ અર્હન્ મહાવીર વિવાહ કરશે પણ રાજ્ય નહિ કરે અને પ્રવ્રજિત થશે.

પરંતુ તેઓ આગળ જતાં પાર્શ્વચરિતમાં પાછા પાર્શ્વને [પર્વ ૯, સર્ગ ૩ માં] વિવાહિત જણાવે છે. એ સર્ગના ૨૧૦ માં શ્લોકનું ચરણ છે—
“...ઉદુવાહ પ્રભાવતીમ્”. સ્મૃતિ નહિ રહ્યાને લીધે આમ અન્યું જણાય છે.]

जननी वर्धमानस्य त्रिशलादेव्यभूत् स्वसा ।

वैशालीनगरीनेतुश्चेटकस्याऽर्हदर्चिनः ॥ १२ ॥

12. Chetaka the illustrious president of Vaishālī, was a worshipper of Jinas, especially of Lord Pārshvanāth; and Vardhamāna's mother Trishalā-devi was his (Chetaka's) sister.

(૧૨) વર્ધમાનનાં માતા ત્રિશલાદેવી વૈશાલીપતિ ચેટક રાજનાં બહેન હતાં. ચેટકરાજ અહિંદ્રલકતા, ભગવાન્ પાર્શ્વનાથની શ્રમણપરંપરાના ઉપાસક હતા.

चेटकस्य तनूजैका वीरज्येष्ठस्य पत्न्यभूत् ।

अन्याश्च तनयाः पञ्च मगधादिनृपाङ्गनाः ॥ १३ ॥

13 * One daughter of Chetaka was married to Vardhamāna's elder brother (Nandivardhana) and his other five daughters were married to the kings of Magadha and other countries.

Note— *Chetaka had seven daughters, of whom...

1. Prabhavati was married to Udayana king of Vitabha-yapattana the capital of the country Sindhu-Sauvira.
2. Padmavati to Dadhivahana king of Champa of the country Anga.
3. Mrigavati to Shatanika king of Kaushambi of the country Vatsa.
4. Shiva to Pradyota king of Ujjayini of Malava,
5. Jyeshtha to Vardhamana's elder brother Nandi-vardhana.
6. Chillana to Shrenika king of Magadha.
7. And Sujyeshtha being unmarried took up the life of nuns.

(૧૩) ચેટકરાજની એક પુત્રી (જ્યેષ્ઠા) વર્ધમાનના મોટા ભાઈ (નન્દિવર્ધન) સાથે પરણી હતી અને એમની બીજી પાંચ પુત્રીઓ મગધ વગેરે દેશોના રાજ્યો સાથે.

[ચેટક રાજની સાત પુત્રીઓ : પ્રભાવતી વીતભયપત્તન (સિન્ધુ-સૌવીર દેશની રાજધાની)ના રાજા ઉદાયન સાથે, પદ્માવતી અંગદેશની ચંપાના રાજા દધિવાહન સાથે, મૃગાવતી વત્સદેશની કૌશામ્બીના રાજા શતાનીક સાથે, શિવા માલવદેશની ઉજ્જયિનીના અધિપતિ પ્રદ્યોત સાથે, જ્યેષ્ઠા વર્ધમાનના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધન સાથે અને ચિલ્લણા મગધેશ ઐલિક સાથે પરણી હતી; અને મુજ્યેષ્ઠા પરણ્યા વગર દીક્ષિત બની હતી.]

इत्थं मगधवत्साङ्गावन्त्यादिधरणीधनैः ।

वर्धमानस्य सम्बन्धो भवति स्म विशेषतः ॥ १४ ॥

14. Thus, Vardhamāna's relation with the kings

of Magadha, Vatsa, Anga, Avanti and other countries, was particularly extended.

(૧૪) આમ મગધ, વત્સ, અંગ, અવન્તી વગેરે દેશોના નરેશો સાથે વર્ધમાનનો વિશેષ સંબંધ સ્થપાયો હતો.

પિતરૌ વર્ધમાનસ્ય પાર્શ્વનાથાનુયાયિનૌ ।

અતઃ સત્સંગયોગસ્તદ્વૈરાગ્યં સમપૂપુષત્ ॥ ૧૫ ॥

15. Vardhamāna's parents were followers of the order of Lord Pārshvanātha. Hence his innate indifference to worldly attachment (Vairāgya) was being nourished through the company of pious saints.

(૧૫) વર્ધમાનનાં માતાપિતા ભગવાન્ પાર્શ્વનાથની પરંપરાનાં અનુયાયી હતાં. એથી નિર્થન્ય સન્તોના સત્સંગથી વર્ધમાનના વૈરાગ્યને પોષણ મળતું.

જન્મતઃ કરુણાવૃત્તિરન્યોપકૃતિતત્પરઃ ।

સૂક્ષ્માદ્ગ્યપિ મયા મા ભૂદ્ દુઃસ્વીત્યર્થે સુજાગરઃ ॥ ૧૬ ॥

સમુપસ્થિતકષ્ટાનાં સહનઃ સમભાવતઃ ।

અપકારિણ્યપિ શ્વેમભાવનઃ સમર્દશનઃ ॥ ૧૭ ॥

નિસર્ગેણ વિરાગશ્ચ વિશ્વોદ્ધારણકામનઃ ।

સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા વિશેષજઃ પરિક્ષાતા પરિસ્થિતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

अज्ञानगते पतितामधोगामुकजीवनाम् ।
 तत्कालजनतां नेतुमिच्छुः कुशलवर्तनीम् ॥ १९ ॥
 निरावरणचैतन्यस्वरूपं प्राप्तुमुञ्ज्वलम् ।
 आपृच्छय सर्वान् ज्येष्ठादीन् मार्गकृष्णदशम्यहे ॥ २० ॥
 मातापित्रोर्मृतेः पश्चात्, त्रिंशदब्दवया असौ ।
 प्रव्रज्यां स्वयमादत्त सर्वसंयमलक्षणाम् ॥ २१ ॥
 (षड्भिः कुलकम्)

16-21. Compassionate from his birth, devoted to doing good to others, utterly watchful in the object that 'no insect, though very small, should be pained by me', bearing with equanimity whatever miseries were befalling him, wishing good even to those who were doing injury or giving pain to him, equal-minded, naturally indifferent to worldly attachment (Virāga), wishing to lift up mankind, sharp-wittedly seeing, distinctly perceiving, rightly understanding circumstances or situation, he—at the age of thirty years, after his parents' death, having taken the permission of his brother and other relatives—entered upon the ascetic-life characterized by the utmost self-restraint and full renunciation, on the tenth day of the dark half of Mārgashirsha, in order to make his soul entirely pure as well as enlightened by

freeing it from all the Kārmic coverings and [after having thus attained the Supreme Perfection] to lead the people of that time to the beneficent or auspicious path—the people fallen in the pit of ignorance and drifting towards degradation.

(૧૬-૨૧) જન્મથી કરુણાવૃત્તિવાળા, પરોપકારપરાયણ, ‘ મારાથી સૂક્ષ્મ પણ જન્તુ દુઃખી ન થાઓ ’ એ આખતમાં જાગૃક,

ઉપસ્થિત કષ્ટોને સમભાવથી સહન કરનાર, અપકારી તરફ પણ ભણું ચિંતવનાર, સમદૃષ્ટિ,

સ્વભાવતઃ વિરાગવૃત્તિવાળા, વિશ્વિકલ્યાણની કામનાવાળા, સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા, વિશેષજ્ઞ, પરિસ્થિતિને સમજનાર,

અને અજ્ઞાનના ખાડામાં પડેલી તથા અધોગામી જીવનવાળી તે વખતની જનતાને માનવતાના સન્માર્ગે દોરવા ઈચ્છનાર,

એવા મહાવીર વર્ધમાને પોતાનું આવરણરહિત પરમ ઉજ્જવલ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રગટાવવા માટે ત્રીશ વર્ષની ઉમ્મરે, માતાપિતાના અવસાન પછી મોટા ભાઈ (નન્દિવર્ધન) વગેરેની સમ્મતિ લઈને સ્વયમેવ સર્વસંયમરૂપ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી—માગસર બદિ [ગુજરાતી કાર્તિક બદિ] દશમે.

સંન્યાસસાધનાં ધોરાં સ એકાક્યપરિગ્રહઃ ।

અપ્રમત્તઃ પૂર્ણજ્ઞાન્તઃ પૂર્ણજાગ્રત્ સમાતનોત્ ॥ ૨૨ ॥

22. Solitary and with no possession he intensely

practised asceticism, without any negligence and with full tranquillity as well as utter wakefulness.

(૨૨) એકાકી અને અપરિચ્છી એઓ અપ્રમત્તપણે, પૂર્ણ શાન્તપણે તથા પૂર્ણ જાગૃત્તપણે સંન્યાસમાર્ગની ઉચ્ચ સાધના કરવા લાગ્યા.

नहि जातु करोति स्म स्वशरीरसुखैषणाम् ।

नास्वलच्च तपस्युमे विभ्रत् साम्यमनाहतम् ॥ २३ ॥

23. He was never inclined to corporal happiness; and being endowed with imperturbable equilibrium or equanimity, he was never stumbled or slackened in his penance ceaselessly and intensely flowing for a long time.

(૨૩) એમણે ક્યારેય પોતાના દેહસુખની એષણા કરી નથી, પોતાના સામ્યયોગને નિરાખાધ રાખવા સાથે એઓ પોતાની (લાંબા વખત સુધી) ઉચ્ચપે વહેતી તપશ્ચર્યામાં સ્થિર રહ્યા છે, ડગ્યા નથી, ચલિત કે સ્ખલિત થયા નથી.

अक्षुब्धश्च विमूढानां दारुणैरप्युपद्रवैः ।

तत्र भावदयामन्तःसाम्यं विभ्रदपोषयत् ॥ २४ ॥

24. Unruffled even in the face of many calamities from ignorant or foolish men, he, remaining equanimous, took pity on them i. e. torturers.

Note—He felt : ‘ What will become of those men who do not know their own good and who being blinded by infatuation, hurl themselves down in the terrible abyss of darkness ! ’ And consequently his eyes would become slightly wetted by tears.

(૨૪) મૂઢમતિ માણસોના અનેક દારુણ ઉપદ્રવોથી ક્ષુબ્ધ ન થતાં સમભાવ રાખી તેમના તરફ એમણે ભાવ-દયા પોષી છે.

[એવાઓ તરફ ઉદ્ભવતી ભાવ-દયાની ઊર્મિઓ એમની આંખોને કિંચિદ્ આપ્પાર્દ અનાવી દેતી.]

अस्मिन् प्रवृत्तेऽन्तर्युद्धे सार्धद्वादशवत्सरीम् ।

अभ्युन्नतो महावीरः प्राप्य पूर्णजयश्रियम् ॥ २५ ॥

રાધે દશમ્યાં શુક્લાયાં સર્વાવરણઘાતતઃ ।

विशुद्धात्मचिदालोको जिनोऽहन् समजायत ॥ २६ ॥

(યુગ્મમ્)

25-26. This internal fight of Mahāvira was carried on for twelve years and six months, and ultimately he, having achieved perfect Victory, became supremely enlightened or divinely shining.

(On the successful completion of his Yoga) All the Kārmic coverings that obscured the true inner nature of his soul, vanished and his soul became blessed with the utterly pure spiritual light. He,

then, became Jina (conqueror) and Arhat (adorable) on the tenth day of the bright half of Vaishākha.

Note—Mahavira, while deeply absorbed in meditation, was blessed with Kevalajñāna—the perfect knowledge under a Sala tree of a field on the northern bank of the river Rijuvaluka outside the village Jambhiyagam twelve Yojanas from the town Pava (Madhyama Pava), where there was held Mahavira's second Samavasarana (public meeting for speech) and was His Nirvana (demise). *stat*

* This is now ~~called~~ to be at the distance of about seven miles from Bihar.

(૨૫-૨૬) આ અન્તર્યુદ્ધ સાડાબાર વર્ષે પૂર્ણ થતાં પૂર્ણ (આધ્યાત્મિક) જયશ્રીને વરેલા મહાવીર આત્મોત્તતિના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચ્યા.

રાગાદિ સમગ્ર આવરણોના ઉન્મૂલનથી જેમની આત્મચેતના વિશુદ્ધ પ્રભાથી દેદીપ્યમાન બની એવા મહાવીર હવે જિન, અહર્ન થયા—વૈશાખ શુદ્ધિ દશમે.

[પાવાપુરી (મધ્યમા પાવા)થી ત્રાર યોજન પર આવેલા 'જંભિય' ગામ પાસેની 'ઋણુવાલુકા' નદીના ઉત્તરકિનારે એક ક્ષેત્રના સાલ વૃક્ષ નીચે ધ્યાનમગ્ન મહાવીરને કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થયું. આ પાવાપુરી તે કે જ્યાં ભગવાન મહાવીરનું દ્વિતીય સમવસરણ (વ્યાખ્યાનસભા) થયેલું અને જ્યાં એ પ્રણતું નિર્વાણ થયેલું.]

પુરોહિત-ત્રાણાણાનાં વર્ચોઽનરૂપમભૂત તદા ।

તન્નિદેશ્વપરાધીનાઃ પ્રવર્તન્તે સ્મ માનવાઃ ॥ ૨૭ ॥

27. The society was, then, in the grip of Brāhmanas who monopolized ceremonial rites. The people were completely subservient to them.

(૨૭) તે સમયે પુરોહિત બ્રાહ્મણોનું ભારે વચસ્ હતું. ઢોકો તેમની આજ્ઞાને અધીન બની ચાલતા હતા.

पातयन्ति स्म ते लोकानन्धश्रद्धामहावटे ।

अज्ञानकर्मकाण्डे च रुन्धते स्म बहुव्यये ॥ २८ ॥

28. The so-called leaders of religious thought threw the people into the abyss of blind faith and enmeshed them in a tangle of meaningless and very costly ritualism.

(૨૮) (પોતાને ધર્મધુરન્ધર માનનારા) તેઓ ઢોકોને અન્ધશ્રદ્ધાના ખાડામાં પટકી રહ્યા હતા અને બહુદ્રવ્ય-વ્યયસાધ્ય અજ્ઞાન કર્મકાંડમાં રુંધી રહ્યા હતા.

उच्चनीचमिदादृष्टिर्वैषम्यमसृजद् बहु ।

आसन् निर्मर्त्तिताः शूद्रा महाशूद्राश्च निर्मरम् ॥ २९ ॥

ie

29. The unequal view that one is superior and the other is low, spread the troublesome atmosphere of inequality and those who were considered to be low (શૂદ્ર and મહાશૂદ્ર) were excessively humiliated and oppressed.

(૨૯) (તે લોકોએ ફેલાવેલી અને પોષેલી) ઉચ્ચ-નીચના ભેદની માન્યતાએ સમાજમાં ખૂબ વિષમતા સર્જી દીધી હતી. શૂદ્રો-મહાશૂદ્રો ઉપર તે ઘોર તિરસ્કારની ઝડી વરસતી હતી.

स्त्रियो निरधिकाराश्च पराधीनत्वमूर्तयः ।

यज्ञादिकर्माऽभूद् घोरपशुर्हिसामयं तथा ॥ ૩૦ ॥

30. Women were deprived of all rights. They were looked upon as the embodiment of subserviency. Sacrificial and such other rites were performed to a great extent, with enormous and atrocious animal-slaughter.

(૩૦) સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અધિકારશૂન્ય હતી, તેઓ પારતન્ત્ર્યની મૂર્તિસમી હતી; અને યજ્ઞાદિ કર્મોમાં ઘોર પશુહિંસાનું વિધાન સામાન્ય થઈ પડ્યું હતું.

इत्यादिदुर्दशा देशं संव्याप्नोत् करुणास्पदम् ।

अपुनर्जन्म-निर्वाण-मोक्षदृष्टिरभूत् कृशा ॥ ૩૧ ॥

31. Such deplorable situation prevailed in the country. The vision about Emancipation or Beatitude was, then, weakened.

(૩૧) આ અને આવી કરુણાસ્પદ દુર્દશા દેશમાં વ્યાપી ગઈ હતી. જન્મ-મરણના ઉચ્છેદરૂપ નિર્વાણ યા મોક્ષની દૃષ્ટિ કૃશ બની ગઈ હતી.

इह भौतिकसौख्यश्रीः परत्र स्वर्गसम्पदः ।
उद्देश्यमिदमेवासीद् यज्ञप्रभृतिकर्मणाम् ॥ ३२ ॥

32 The object of the rites of sacrifice and the like, was, then, only the acquisition of material riches in this life and celestial enjoyments in the next world (after death).

(૩૨) અહીં ભૌતિક સુખસંપત્તિ અને પરલોકમાં સ્વર્ગ-વૈભવ મળે એ જ યજ્ઞાદિ કર્મોનું લક્ષ્ય હતું.

[ઐદિક અને પારલૌકિક ભૌતિક ભોગસમ્પત્તિ માટે શ્રદ્ધિપૂર્વક આ-કર્મરોથી ભરવ્યક યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનો આપ્યા કરતાં.]

ईदृग्ज्ञानमम्भृताधोगतिं समपासितुम् ।
अभिव्यङ्क्तुं च कल्याणमाधनापथमुत्तमम् ॥ ३३ ॥
मगधादिप्रदेशेषु सम्प्रसारयति स्म सः ।
मर्वोदयं धर्मचक्रं विश्वविश्वैकवत्सलः ॥ ३४ ॥
(सम्बद्धाष्टકે યુગમ્)

33-34 So an incarnation of universal friendship, the Supreme Teacher [Mahāvira] propagated the all-benefitting religious light in the countries of Magadha and others, to ward off the downfall brought about by such (above said) ignorance and also to reveal a good and auspicious path leading to real welfare.

(૩૩-૩૪) આવા પ્રકારના અજ્ઞાનથી ઉત્પાદિત અધો-ગતિને દૂર કરવા અને કલ્યાણસાધનાનો ઉત્તમ માર્ગ પ્રકાશમાં લાવવા વિશ્વવત્સલ મહાવીરે મગધ વગેરે દેશોમાં સર્વોદયકારી ધર્મચક્રનો પ્રચાર શરૂ કર્યો.

अधिकाधिकलोकानां बोधनाय स योगिराट् ।

विदुषां संस्कृतं त्यक्त्वा लोकभाषामशिश्रियत् ॥ ૩૫ ॥

35 He, abandoning Sanskrita the language of the learned, accepted the popular language (અર્ધમાગધી), so that He could preach to and instruct the people at large.

(૩૫) વધુમાં વધુ લોકોને બોધ મળે એ માટે એ યોગિ-રાજે વિદ્વાનોની સંસ્કૃતભાષા ત્યજી લોકભાષા-પ્રાકૃત ભાષા- (અર્ધમાગધી ભાષા) ને પોતાના ઉપદેશનું વાહન બનાવ્યું.

दिदेश सर्वप्रथमं सोऽहिंसां धर्ममातरम् ।

आत्मादितत्त्वोपनिषद्विश्वदीक्रियया सह ॥ ૩૬ ॥

36 He at first preached on non-violence (અહિંસા) the mother of Dharma, in combination with the exposition of the essence of the elements soul etc..

(૩૬) સર્વપ્રથમ એ અહિંસા ધર્મની માતા અહિંસાનો ઉપદેશ કર્યો, જેની સાથે આત્મા આદિ તત્ત્વોના રહસ્યનું વિશદીકરણ ચૂંથાયેલું હતું.

इन्द्रभूत्यादयो विद्वन्मूर्धन्यास्तत्प्रभाविताः ।

पर्यव्रजन् निजैः शिष्यपरिवारैस्तदन्तिके ॥ ૩૭ ॥

ब्राह्मणाः श्रमणीभूय त एकादश पण्डिताः ।

मुख्यशिष्या गणधरा अर्हतस्तस्य जज्ञिरे ॥ ૩૮ ॥

(યુગ્મમ્)

37-38 [In the vast assembly held on the very day next to His having attained Kevala Jnāna—the perfect knowledge] Eleven great learned Brahmanas Indrabhuti and others being impressed by His preaching, were, at His feet, initiated into the order of ascetics along with a great number of their disciples, and those eleven meritorious Brahmanas became His chief disciples—ગણધર. [ગણધર literally means a head of a class or number].

(૩૭-૩૮) ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે અગ્રગણ્ય શ્રેણીના વિદ્વાનો એ ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયા અને પોતાના (સેંકડો) શિષ્યોના પરિવાર સાથે તેઓએ એમનાં ચરણોમાં પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી.

તે અગ્ર્યાર પંડિત બ્રાહ્મણો શ્રમણ થઈ એ અર્હત ભગવાનના મુખ્ય શિષ્યો-ગણધરો થયા.

स प्रोवाच जनान् प्राणाः प्राणिनां सर्वबल्लभाः ।

तस्मात् तद्वचनं स्पष्टं पापं घोरं विवर्ज्यताम् ॥ ૩૯ ॥

39 He preached to the people : To every em-

bodied being its own life is the dearest thing. Hence it could clearly be understood that it is a heinous sin to take the life of another. Avoid it.

(૩૯) ભગવાન મહાવીરે લોકોને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું :
પ્રાણીઓને પોતાના પ્રાણ સહુથી વલ્લભ છે, માટે એ
સ્પષ્ટ છે કે પ્રાણોનું હનન-પ્રાણિધાત પાપ છે, નહિ, ઘોર
પાપ છે. એ ઘોર પાપને છોડો.

यदि पापमन्यदीयकम्बलाद्यर्थचौरिका ।

परप्राणापहारस्तु स्पष्टमेव महत् तमः ॥ ૪૦ ॥

40 If it is sin to steal another's blanket or any other thing, it could certainly be admitted that to take another's life is also a terrible delusion—the severest sin.

(૪૦) જો બીજાની કંબલનું કે બીજી ચીજ યા ચીજોનું
અપહરણ પાપ છે, તો બીજાના પ્રાણોનું અપહરણ પાપ નહિ ?
અરે ! એ તો સ્પષ્ટ જ ગજબનું તમસ્ છે.

अन्यतो दुःखसम्पातं नहीच्छामो वयं यथा ।

अन्यत्र दुःखपातेनाऽस्मत्तो भाव्यं तथा नहि ॥ ૪૧ ॥

41 As we do not wish to be pained by anybody, so we also must not pain anybody.

[If it is not improper to pain another, it must

also not be considered improper for another to pain us.

As we sow so will we reap.

Good begets good.

Evil begets evil.

To offer happiness to another is to offer it to oneself, to offer pain to another is to offer it to oneself.]

(૪૧) જેમ બીજો માણસ આપણને દુઃખ આપે એ આપણે ઇચ્છતા નથી, તેમ આપણે પણ બીજાને દુઃખ નહિ આપવું જોઈએ.

[આપણે બીજાને દુઃખમાં નાખીએ એમાં જો કંઈ ખોટું ન હોય તો બીજો આપણને દુઃખમાં નાખે એ પણ ખોટું ન ગણાવું જોઈએ. જેવું આપીએ એવું મળે. મીઠાશ આપીએ તો મીઠાશ મળે અને કડવાશ આપીએ તો કડવાશ. સુખ આપ્યેથી સુખ મળે અને દુઃખ આપ્યેથી દુઃખ એ અટલ સિદ્ધાન્ત છે.]

हिंसा भवति दुर्बुद्ध्याऽन्यस्य दुःस्त्रीकृतावपि ।

शान्त्या जीवत ! शान्त्या च परेषां दत्त ! जीवितुम् ॥૪૨॥

42 Even to pain or to injure another under the influence of evil-mindedness is Hinsa abounding in sin. Live peacefully, let others live peacefully and also help others to live peacefully.

(૪૨) (કોઈ પ્રાણીનો વધ કરવો એટલું જ માત્ર

હિંસામાં નથી આવતું, પણ) દુર્બુદ્ધિથી બીજાને દુઃખ આપવું એ પણ હિંસા છે.

શાન્તિથી જીવો ! અને શાન્તિથી બીજાઓને જીવવા દો !
[એટલું જ નહિ, વિશ્વમૈત્રી ધારણ કરી બીજાઓને સુખ-શાન્તિ પહોંચાડવામાં યથાશક્તિ ઉદ્યત રહો.]

दुर्विचारः स्वयं हिंसा तत्प्रत्याघात आत्मनि ।

सद्विचारो मनोयोगः स्वान्यक्षेमाय कल्पते ॥ ४३ ॥

43 Even thinking ill of others is itself Hinsā. It has a reaction against one's own self. Good-mindedness results in welfare of one's self as well as others.

(૪૩) દુષ્ટ વિચાર (દુર્બુદ્ધિ યા બીજાનું ખુરું ચિંતવવું) એ પોતે જ હિંસા છે. તેનો પ્રત્યાઘાત પોતાના જ ઉપર પડે છે. સદ્વિચારપૂત મનોવૃત્તિ સ્વપરને હિતકારક બને છે.

हिंमया प्रतिहिंस्रत्ववृत्तिरुत्तेजिता भवेत् ।

निसर्गकरुणावृत्तौ प्रहारश्चोत्કटो भवेत् ॥ ४४ ॥

अशान्तिरसुहृत्वं च मिथो नृषु समुद्भवत् ।

लभ्येते चात्मसन्तोषसौमनस्ये अहिंमया ॥ ४५ ॥

(युग्मम्)

44-45 Violence (Hinsā) begets or instigates counter-violence, largely strikes on natural com-

passionate attitude and engenders uneasiness ; moreover it generates a miserable atmosphere of enmity against one another. The virtue of non-violence (Ahinsa) being the virtue of offering contentment to others, procures self-contentment as well as mutual goodmindedness.

(૪૪-૪૫) હિંસાથી પ્રતિહિંસાની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે, સહજ કરુણાવૃત્તિ પર ભેરદાર ફટકો પડે છે અને માણસોમાં અશાન્તિ તથા પરસ્પર અભિવ્રભાવ પેદા થવા માંડે છે.

અહિંસા અન્યનું ભલું કરવાની ઉદ્દાત્ત વૃત્તિ હોઈ તેનો પ્રભાવ બીજાઓ સાથે સૌમનસ્ય સર્જે છે અને પોતાને આત્મસંતોષ બક્ષે છે.

यज्ञादिकानि कर्माणि पशुघातेन पाप्मना ।

मलीमसानि जायन्ते लोकाहितकराणि च ॥ ४६ ॥

46 Sacrificial and such other rites become excessively stained by the sinful act of animal-slaughter which also proves disadvantageous to the people.

(૪૬) યજ્ઞાદિ કર્મો મહાપાપરૂપ પશુવધથી અત્યંત મલિન બને છે. એટલું જ નહિ, પશુવધ લોકોની સુખસગવડમાં પણ બાધાકારક બને છે.

નિષેધમાત્રં નાર્હિસા વિધિરૂપાઽપિ વિદ્યતામ્ ।

સમતા સર્વભૂતેષુ, મૈત્રી, વત્સલતા હિ સા ॥ ૪૭ ॥

47 Ahinsā is not only negative, but it is also positive. It is defined as equalmindedness to all embodied beings, all-pervading friendship and universal love being sure to induce one to benefit others.

[Only negative Ahinsā is incomplete Ahinsā. The entity of Ahinsa is completely achieved in the combination of both kinds of Ahinsa negative & positive.]

(૪૭) અહિંસા એ માત્ર નિષેધરૂપ કે નિવૃત્તિરૂપ નથી, અર્થાત્ હિંસા ન કરવી એટલી જ માત્ર મર્યાદાવાળી નથી, પણ વિધિરૂપ-વિધાયકરૂપ યા પ્રવૃત્તિરૂપ પણ છે, અર્થાત્ પરહિતપ્રવૃત્તિરૂપ પણ છે એ સમજવું જોઈએ. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ, મૈત્રી અને વાત્સલ્ય (પરહિતપ્રવૃત્તિ) એ અહિંસા છે.

[કેવલ નકારાત્મક અહિંસા અધૂરી અહિંસા છે. નિવૃત્તિરૂપ તથા પ્રવૃત્તિરૂપ બન્ને પ્રકારની અહિંસાના સંયોજનમાં જ અહિંસાનું તત્ત્વ પૂર્ણરૂપે સંધાર્થ શકે છે.]

યથા દુમસ્ય પુष्પેષુ પિબતિ ઋમરો રસમ્ ।

ન ત્વસૌ કલમયેત્ પુष्પમાત્માનં ચ પ્રતોષયેત્ ॥ ૪૮ ॥

તથાઽશ્નનાદિકં પ્રાપ્યં નરપશ્વાદિતસ્તથા ।

યથા તે દુઃસ્થિનો ન સ્યુર્નોદ્વિગ્ના નાપિ નિર્બલાઃ ॥ ૪૯ ॥

(યુગ્મમ્)

48-49 As the wasp sucks the juice of flowers and satisfies itself without withering them, so men ought to gain food etc. from men and animals in such a way that those men and animals (clearly helpful to human beings) may not be pained, dejected or weakened.

(૪૮-૪૯) જેમ વૃક્ષનાં પુષ્પો પર બ્રમર જેસી તે પુષ્પોનો રસ પીએ છે પણ એ કૂલોને કિલામણા-દુઃખ થાય, હાનિ પહોંચે તેમ કરતો નથી, અને પોતાને સંતુષ્ટ કરી લે છે, તેમ માણસોએ માણસો કે પશુ વગેરેની પાસેથી ભોજનાદિ એવી રીતે મેળવવું કે જેથી આપણા એ સહાયકો દુઃખી-ઉદ્વિગ્ન-નિર્બળ થવા ન પામે.

અત एवोचितां कुर्यात् परिग्रहमिति गृही ।

तृष्णां संकोच्य सन्तोषी मितसाधनसंग्रहः ॥ ૫૦ ॥

50 Hence a house-holder curtailing his avarice, becoming contented and keeping accumulation of requisites in due limitation, should fix proper measure of acquisitions or possessions (પરિગ્રહ).

(૫૦) અતએવ ગૃહસ્થે તૃષ્ણાને સંકોચી, સન્તોષવૃત્તિને

ધારણ કરી અને સાધનસંગ્રહ પરિમિત રાખી પરિશ્રદ્ધનું
ઉચિત પરિભાણ કરવું જોઈએ.

તૃષ્ણા હિ પરમો રોગ આત્મનઃ પરમો રિપુઃ ।

મૂલં સમગ્રપાપાનાં સર્વાસામાપદામપિ ॥ ૫૧ ॥

51 Because avarice is a great disease and a great enemy of the soul, and it is also the source of all kinds of sins as well as calamities.

(૫૧) કેમકે તૃષ્ણા આત્માનો મોટો રોગ છે, આત્માનો મોટો દુશ્મન છે અને અધાં પાપોનું તેમ જ અધાં દુઃખોનું મૂળ છે.

તદ્વશો હિ ભવેદ્ બાહ્યોપાધિપ્રસ્તારલમ્પટઃ ।

યથા લામસ્તથા લોભો વર્ધતે સ્વલુ તૃષ્ણજઃ ॥ ૫૨ ॥

52 Being subdued by avarice, man becomes badly covetous in increasing the extent of his burdensome transactions, and being maddened with vehement ambition for fame and name, he willingly undertakes troublesome tasks of many kinds, and maintains an ostentatious attitude with the object that he may appear great or good.

The more a covetous man gains the more he covets.

(૫૨) તૃષ્ણાવશ માણસ બાહ્ય ઉપાધિનો પથારો

વધારવામાં લાંપટ બને છે. તૃષ્ણાવાળાને જેમ જેમ લાલ થાય છે તેમ તેમ તેનો લોભ વધ્યે જાય છે.

[શ્લોકે ‘ તૃષ્ણજઃ ’ ષષ્ઠ્યેકવચનમ્]

અરુદ્ધોપાધિવિસ્તારં પરિગ્રહચોત્સુકમ્ ।

હિંમામાયાદયો દોષા આશ્લિષ્યન્ત્યધિકાધિકમ્ ॥ ૫૩ ॥

53 Violence, deceit and other evils besiege more and more him who does not control his extent of possessions and who remains ardently desirous of accumulating acquisitions.

(૫૩) જે પોતાના ઉપાધિવિસ્તાર પર સમુચિત અંકુશ મૂકતો નથી, જે પરિગ્રહના સંચયમાં ઉત્સુક રહે છે તેને હિંસા, ધૂર્તતા વગેરે દોષો વધુ ને વધુ વળગતા રહે છે.

અહિંસા સાર્વભૌમી સ્યાત્ સંન્યાસાશ્વવિહારિણામ્ ।

સાર્વભૌમસ્તતસ્તેષાં મવેદપ્યપરિગ્રહઃ ॥ ૫૪ ॥

54 The vow of non-violence is to be absolutely observed by those who lead the life of ascetics, and hence the vow of non-possession too is to be observed by them to the utmost.

(૫૪) સંન્યાસમાર્ગના પ્રવાસીઓની અહિંસા સાર્વભૌમ (વ્યાપક રૂપ ધરાવતી) હોય છે. અતએવ તેમનું અપરિગ્રહીપણું પણ સાર્વભૌમ અર્થાત્ પૂર્ણરૂપનું હોય છે.

સ વમાષેઽગ્નિસન્તપ્તસ્વર્ણવદ્ યોઽનઘોઽમલઃ ।

સદ્વૃત્તો બ્રહ્મચર્યાલ્લો બ્રૂમસ્તં બ્રાહ્મણં વયમ્ ॥ ૫૫ ॥

55 He said : We call him a Brāhmana who is well-conducted and continent, and who is sinless and pure like gold which has attained purity in fire.

(૫૫) મહાવીર ઓલ્યા :

અશિતપ્ત સુવર્ણની જેમ જે નિર્મલ શુદ્ધ (નિષ્પાપ) છે એવા બ્રહ્મચર્યસમ્પન્ન તેમ જ સદાચરણશાલીને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ.

યથા પદ્મં જલે જાતં વારિણા નોપલિપ્યતે ।

एवं कामैरलिप्तो यो ब्रूमस्तं ब्राह्मणं वयम् ॥ ૫૬ ॥

56 We call him a Brāhmana who is not spoiled by evil passions like a lotus which is not besmeared by water though born in it (water).

(૫૬) જેમ પાણીમાં જન્મેલું કમળ પાણીથી લેપાતું નથી, તેમ જે કામોથી લેપાતો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ.

तपोऽनले स्वदोषाणामाहुतिर्यज्ञ उच्यते ।

अथवाऽऽत्मदृशो मैत्रीपूतं सर्वत्र वर्तनम् ॥ ૫૭ ॥

57 To destroy one's own evils in the fire of

austerity, is the true rite of sacrifice. Friendly behaviour (towards every embodied being) of the man who earnestly seeks for spiritual light, is also the rite of sacrifice.

(Such a right-conducted person every moment remains the embodiment of Yajna.)

(૫૭) તપશ્ચ અગ્નિમાં પોતાના દોષોની આહુતિ આપવી તે યજ્ઞ છે, અથવા આત્મદૃષ્ટિવાળાનું સર્વત્ર મૈત્રીપૂત વર્તન તે યજ્ઞ છે. (આવો આસ્ત્રિશાલી પ્રતિક્ષણ યજ્ઞમય જ હોય છે.)

મનુષ્યજાતિરેકેતિ સમુદ્ધોષ્ય જગાદ સઃ ।

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો મવતિ કર્મણા ॥ ૫૮ ॥

58 He proclaimed : Humanity is one and indivisible. To be Brahmana, Kshatriya, Vaishya or Shudra rests with one's Karma (action).

(૫૮) મહાવીરે એ વાત લોકોની આગળ ઘોષિત કરી કે મનુષ્યજાતિ એક છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર બધા પોતાના કર્મથી છે.

જન્મના નોચ-નીચત્વં તત્ તુ સ્યાદ્ ગુણ-કર્મતઃ ।

અસદ્વૃત્તો દિગ્ધો નીચઃ શૂદ્ર ઉચઃ સુવૃત્તવાન્ ॥ ૫૯ ॥

59 So-called superiority or inferiority of human

beings does not depend upon birth. He is high who is high in action and disposition, and he is low who is low in action and disposition. A person having good character is high though he be a Shudra and a person having bad character is low though he be a Brahmana.

(૫૯) ઊંચ-નીચપણું જન્મથી નહિ, પણ ગુણ-કર્મથી છે. દુરાચરણી બ્રાહ્મણ નીચ છે અને સદાચરણી શૂદ્ર ઉચ્ચ છે.

सर्वेऽपि भिन्नकर्माणः सममानवताधराः ।

न्याय्याधिकाररक्षाभिर्भवेद् राष्ट्रं समुन्नतम् ॥ ६० ॥

60 All persons though engaged in different occupations, stand on the same ground of humanity. A nation becomes progressive only when the equitable rights of all citizens—all persons—are guarded, secured and upheld.

(૬૦) કર્મ યા વ્યાપાર-વ્યવસાય લોકોના ભિન્ન-ભિન્ન જ હોય, અને એમ છતાં એ બધા એકસરખી માનવતાની ધરા પર છે. બધાઓના ન્યાય અધિકારો સુરક્ષિત રહે તો જ રાષ્ટ્ર ઉન્નતિગામી બની શકે છે.

सर्वे मनुष्या वर्तेरन् परस्परसुहृत्तया ।

अन्योन्यसहयोगाढ्याः, पन्था राष्ट्रोन्नतेर्हि सः ॥ ६१ ॥

61 All human beings should mutually co-ope-

rate and behave in a friendly manner. It is the main path to the prosperity of a nation.

(૬૧) બધા માણસોએ અરસપરસ સહયોગ રાખી સૌ-હાર્દથી રહેવું જોઈએ. રાષ્ટ્રના અભ્યુદયનો મુખ્ય માર્ગ એ જ છે.

अलं यावत् समुन्नतुं ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ।

अलं तावत् समुन्नतुं शूद्रोऽपि महिलाऽपि च ॥ ६२ ॥

62 A Shudra or a woman is as much competent to accomplish his or her advancement as is a Brahmana or a Kshatriya.

(૬૨) જેટલો ઉત્કર્ષ મેળવવાનું સામર્થ્ય બ્રાહ્મણ યા ક્ષત્રિય ધરાવે છે, તેટલો ઉત્કર્ષ મેળવવાનું સામર્થ્ય શૂદ્ર પણ ધરાવે છે અને નારી પણ ધરાવે છે.

धर्माधिकारिणः शूद्राः स्त्रियश्च ब्राह्मणादिवत् ।

ते सर्वे परमं श्रेयो धर्मतः प्राप्तुमीक्षते ॥ ६३ ॥

63 Shudras and women are as well entitled to follow the path of Dharma, as Brāhmanas and others; and all of them may be able to attain to the highest state of welfare by virtue of Dharma.

(૬૩) જેમ બ્રાહ્મણ વગેરે ધર્મના અધિકારી છે તેમ શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓ પણ ધર્મના અધિકારી છે. એ બધા ધર્મ-સાધનના બળે પરમ કલ્યાણભૂમિ પર આરૂઢ થઈ શકે છે.

સ પ્રોચે દેહસંશોધે સ્નાનં સ્પષ્ટોપયોગવત્ ।

પરં શ્રેયસ્તુ સદ્માવૈરાત્મસ્નાનં વિબુઘ્યતામ્ ॥ ૬૪ ॥

64 He said : Bathing is clearly useful in purifying the body, but highly essential is that bathing pertaining to the soul, which consists in the purification of the activities of the mind, speech and body. This kind of bathing alone is able to lead to spiritual welfare.

This secret of bathing is necessarily to be borne in mind.

(૬૪) મહાવીર બોલ્યા :

દેહના શુદ્ધીકરણમાં સ્નાનનો ઉપયોગ છે એ તો સ્પષ્ટ છે, ડિન્ટુ પરમ કલ્યાણ આત્મસ્નાનમાં છે. આત્મસ્નાન સદ્માવૈરામાં અર્થાત્ વિચારો, વૃત્તિઓના વિમલીકરણમાં રહ્યું છે. (વિચારો નિર્મલ પવિત્ર કલ્યાણરૂપ રાખવા એ આત્મસ્નાન છે, જે, જીવનચર્યાને શુદ્ધ અને ઉન્નત બનાવે છે.

મનુષ્યો ધેનુલક્ષાણિ માસે માસે ચદર્પયેત્ ।

તતોઽપિ સંયમઃ શ્રેયાન્ કિમપ્યદદતોઽપિ હિ ॥ ૬૫ ॥

65 The virtue of self-restraint of even a man who gives away nothing in charity, is far better than even one's offering of lacs of cows every month

(૬૫) માણસ મહીને મહીને લાખ ગાયોનું દાન કરે, પણ એ

(દાન) કરતાં ય માણસનો—જે કંઈ દાન કરતો નથી એવા પણ માણસનો—સંયમ શ્રેષ્ઠ છે.

વિજેતુર્મંટલક્ષ્યાણાં સમ્પરાયે મહૌજસઃ ।

સ્વાત્મજેતા મહાન્ વીરઃ સર્વશ્વેષ્ઠજયાવહઃ ॥ ૬૬ ॥

66 A conqueror of the self is a hero very much greater than the great warrior who defeats lacs of warriors in the battle-field. He is the greatest of all the victorious in the whole world.

(૬૬) રણભૂમિમાં લાખો સુલટોને જીતનારના કરતાં પોતાના આત્માનો વિજેતા મોટો વીર છે. એનો જય દુનિયાના સઘળા જયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે

આત્મના સહ યુધ્યસ્વ ! બાહ્યયુદ્ધેન કિં તવ ? ।

વિજિત્યાત્માનમેવ સ્વં જાયતે પરમઃ સુખી ॥ ૬૭ ॥

67 Fight with your self. What is the use o external fight ? Man becomes perfectly happy only when he gets mastery over himself.

(૬૭) તારા આત્મા સાથે યુદ્ધ કર ! બાહ્ય યુદ્ધથી શું ? માણસ પોતાના આત્માને જ જીતીને પરમ સુખી થાય છે.

સર્વતોડપિ પ્રમત્તસ્ય મયં ન ત્વપ્રમાદિનઃ ।

અતોડપ્રમત્તયોગેન મવતાડસ્ત્મવિહારિણઃ ॥ ૬૮ ॥

68 A negligent person (પ્રમાદી) is besieged with fear on all sides and a wakeful person (અપ્રમાદી) is quite free from fear. So live carefully, keeping definite aim at the spiritual good.

(૬૮) પ્રમાદીને બધેથી ભય છે, અપ્રમાદીને કશો ભય નથી, માટે અપ્રમત્તભાવે આત્મવિહારી બનો !

सत्यं समभिजानीत सम्यग् मध्यस्थभावतः ।
मृत्युं तरति मेधावी सत्यमार्गविहारतः ॥ ६९ ॥

69 Assuming an impartial attitude, rightly understand the truth. He who is resolutely or unshakenly devoted to the auspicious path of truth, crosses death.

(૬૯) મધ્યસ્થભાવે સત્યને બરાબર સમજો ! સુસ્થ જન સત્ય માર્ગને વિહારી બની મૃત્યુને તરી જાય છે.

अहिंसा संयमः, सत्यं संयमो ब्रह्म संयमः ।
कामात् क्रोधात् तथा लोभाद् विरतत्वं च संयमः ॥७०॥

70 Non-violence, truthfulness, chastity and abstinence from improper or wrongful desire, anger and greed, are all sorts of self-restraint (સંયમ).

(૭૦) અહિંસા સંયમ છે, સત્ય સંયમ છે, બ્રહ્મચર્ય સંયમ છે, કામ ક્રોધ-લોભથી વિરત થવું તે સંયમ છે.

અયં સંયમ એકોઽલં સર્વાશાન્તિનિવારણે ।

રક્ષ્યાઃ સદૈવ તત્પૂતા મનોવાક્કાયવૃત્તયઃ ॥ ૭૧ ॥

71 This self-restraint alone can cast out all uneasiness. The activities of the mind, speech and body, should always be kept purified with it (self-restraint).

(૭૧) આ એક સંયમ જ સર્વ અશાન્તિને નિવારવામાં સમર્થ છે. મન-વચન-કાયની વૃત્તિઓ હમેશાં સંયમથી યવિત્રિત રાખવી જોઈએ.

તં સિમાધયિષુર્ધીમાન્ સર્વભૂતસુહૃદ્ મવેત્ ।

અલ્પીકુર્યાદ્ વિવેકેન નિજાવશ્યકતા અપિ ॥ ૭૨ ॥

વર્તેત ચ તથા ન સ્યાદન્યાયાચરણં યથા ।

એષોઽપ્રમત્તયોગઃ સ્યાદ્દશાશ્વતોત્તમશર્મણે ॥ ૭૩ ॥

(યુગ્મમ્)

72-73 He who wishes to cultivate the good virtue of self-restraint, must be kind-hearted towards all embodied beings, curtail his necessities in the light of wisdom and behave so as not to treat any one unjustly. This wakeful condition leads to permanent and supreme bliss.

(૭૨-૭૩) સંયમને સાધવાના અભિલાષી સમજી માણસે સર્વ જૂતો તરફ સુહૃદ્ બનવું જોઈએ અને વિવેકી બની

પોતાની આવશ્યકતાઓ ઓછી કરવી જોઈએ, તેમ જ એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે કોઈને પોતાના તરફથી અન્યાય થવા ન પામે. આ અપ્રમત્ત યોગ શાશ્વત-ઉત્તમ સુખ સમર્પનાર છે.

સાવધાનં ચરેત્, તિષ્ઠેદાસીત ચ શયીત ચ ।

તથા શુદ્ધીત, માષેત તતઃ પાપં ન વચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

74 Move about, stay, sit, lie down, eat and speak with discriminating wakefulness. Then no sin would be incurred.

(૭૪) યોગ્ય સાવધાની રાખી ચાલ, રહ, બેસ, સૂ, ખા, બોલ; તો પાપ નહિ બંધાય.

સમાનચિન્મયાઃ સર્વ આત્માનો વિશ્વમण्डपे ।

અતઃ સમાનશીલેષુ મહ્યજાગરણં શ્વમ્ ॥ ૭૫ ॥

75 All the souls in the universe are having the same or similar Chetanā-ચેતના (consciousness). So all of them are, intrinsically, of the same nature. Hence friendship among them, at least, among all human beings, deserves to be aroused.

(૭૫) વિશ્વમંડપમાં બધા આત્માઓ સમાન ચેતના-રૂપ છે, આમ એ બધા સમાનશીલ છે, માટે એ બધાઓમાં પરસ્પર સખ્ય જાગરિત થવું યોગ્ય છે. [મૂઢચેતન તિર્યગ્-

ચોનિવાળાઓમાં એ ન પ્રગટે, પણ મનુષ્યોમાં એ પ્રગટવું શક્ય છે. મતલબ કે મનુષ્યે વિવેકી બનવું જોઈએ.]

यथात्मा मे तथाऽऽत्मायमिति दृष्टिर्यदोन्मिषेत् ।

विश्वमैत्र्यात्मकाहिंसादृष्टिः संविकसेत् तदा ॥ ७६ ॥

76 When such a vision that this (or that) soul is like mine, is awakened, the vision of non-violence which is characterized by universal friendship, is manifested and extended.

(૭૬) જેવો મારો આત્મા તેવો આ આત્મા એવી દૃષ્ટિ (આત્મૌપમ્યદૃષ્ટિ) જ્યારે ઊઘડે ત્યારે વિશ્વમૈત્રીરૂપ અહિંસાદૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે.

सर्वात्मव्यापिनीं मैत्रीं विना शान्तिसुखोन्नतः ।

न लोकव्यवहारः स्यान्न चाप्याध्यात्मिकोन्नतिः ॥ ७७ ॥

77 In the absence of all-pervading friendship, neither worldly affairs can be elevated to the high state of peace and happiness, nor can spiritual advancement be achieved.

(૭૭) સર્વવ્યાપી મૈત્રી વિના ન તો લોકવ્યવહાર શાન્તિ-સુખની ઉન્નત ધરા પર આવી શકે છે, ન આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે.

असौ प्राज्ञापयद् द्वैतं चेतनाचेतनात्मकम् ।

अनादिकर्मसम्बद्धा आत्मानश्चेतनात्मकाः ॥ ७८ ॥

78 He propounded Dualism—the doctrine of dual existence i. e. the theory that there are two elements namely animate (Jiva) and inanimate (Ajiva). The animate i. e. souls which are characterized by consciousness (चेतना), are bound with Karmas (Kārmic forces) from time beginningless.

[According to His Anekānta (many-sided) view, non-dualism also is equally tenable from the point of view that the auspicious virtue of universal friendship may be awakened or developed among the people and they may be devotedly diligent in the direction of elevation of the soul as well.]

(૭૮) મહાવીરે તત્ત્વનિરૂપણમાં કહ્યું :

ચેતન અને અચેતન (જીવ અને અજીવ) એમ બે તત્ત્વો છે—દ્વૈત છે. ચેતનરૂપ આત્માઓ (સંસારી આત્માઓ) કર્મ-બંધોની અનાદિ પરંપરાથી આકાન્ત છે.

[મહાવીરની અનેકાન્તવિચારસરણીમાં અદ્વૈતને પણ સ્થાન છે. અદ્વૈતના સિદ્ધાન્ત પાછળ વસ્તુતઃ બે ઉદ્દેશો રહેલા છે :

(૧) માણસ વિશ્વપ્રેમ અથવા સર્વત્ર આત્મૌપમ્ય-દૃષ્ટિ જગાડે,

(૨) આરાધ્ય તત્ત્વ એક માત્ર આત્મતત્ત્વ છે એ સમગ્ર-
આર્યદર્શનપ્રસિદ્ધ સૂત્રને ખ્યાલમાં લઈ (આત્મા-અન્તરાત્માની)
કલ્યાણક્રિયામાં, વિકાસસાધનામાં પોતાનો સમગ્ર જીવનવ્યાપાર
વહેતો રાખે.]

અજ્ઞાનપાપાચરણૈર્વબ્ધનન્તઃ કર્મસન્તતિમ્ ।

અમન્તિ મવચક્રે તે સહન્તઃ કલેશસન્તતિમ્ ॥ ૭૯ ॥

79 Phenomenal (embodied) souls accumulate the bonds of Karma through ignorance and unrighteous actions, and wander in the cycle of transmigration—birth and death [Samsāra], suffering various kinds of misery.

(૭૯) અજ્ઞાન અને પાપાચરણોથી કર્મોને બાંધતા જીવો
નાનાવિધ કષ્ટોને ભોગવતા ભવચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે.

આત્મા સ્વરૂપતઃ પૂર્ણસચ્ચિદાનન્દચેતનઃ ।

મોહયોગાત્ ત્વસદ્વૃત્તો મવન્ અમતિ સંસૃતૌ ॥ ૮૦ ॥

80 The nature of the Soul is Chetanā (consciousness) which is intrinsically the embodiment of supreme knowledge and delight, but owing to its being enshrouded by Moha [ignorance and infatuation or illusory attachment] it is led astray and consequently remains wandering in the cycle of births and deaths.

(૮૦) આત્મા એના પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં પૂર્ણ-સચ્ચિદાનન્દ્યેતનારૂપ છે, પણ મોહના યોગે અનાચરણવાળો અને છે અને એના પરિણામે એ ભવચક્રમાં જ્રમણ કરતો રહે છે.

અદુષ્ટેऽપિ મનોભાવે કર્માઽજ્ઞાનમલીમસમ્ ।

એહિકામુષ્મિકાનર્થકારિણે પાપ્મને મવેત્ ॥ ૮૧ ॥

81 In spite of the good attitude of mind, action, if stained by evils brought about by ignorance, incurs sin distressful in this life and in the next.

(૮૧) મનનો ધરાદો પુરો ન હોય અથવા સારો હોય તોયે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ જો અજ્ઞાન(ગેરસમજ કે જ્ઞાન્તિ)થી કલુષિત હોય તો તેથી પાપ બંધાય છે, જે આ ભવ અને ભવાન્તરમાં દુઃખરૂપે પરિણમે છે.

પાપવૃત્તેરભાવેऽપિ કુશલાનવધાનતા ।

દોષ એવ, તતો માન્યં કુશલોદ્યુક્તચેતસા ॥ ૮૨ ॥

82 In spite of the absence of evil attitude, a person, if not careful of the auspiciousness of his action, incurs sin i. e. he foolishly or neglectfully incurs sin. So he must be careful of the auspiciousness of his action.

(૮૨) પાપાચરણનો ધરિદો ન હોય, છતાં કુશલ કર્મમાં (પુણ્યકર્મ, સત્કર્મમાં) જે સાવધાની ન હોય તો એ પ્રમાદ દોષ જ છે. માટે કુશલ દષ્ટિ રાખી કુશલ કર્મમાં ચતનાશીલ રહેવું જોઈએ.

રાગો દ્વેષશ્ચ મોહશ્ચાત્યુત્કટા આત્મનો મલાઃ ।

તદુચ્છેદાય મોક્ષાય યતિતવ્યં મુસૈષિણા ॥ ૮૩ ॥

83 Attachment (Rāga), hatred [Dvesha] and infatuation (Moha) are the three intense impurities of the soul. In destroying them really lies Moksha [Emancipation or Liberation], for which one desirous of perfect happiness or the stage of highest welfare, should attentively strive.

(૮૩) રાગ-દ્વેષ-મોહ એ આત્માના અત્યન્ત ઉત્કટ ભલ છે. એ મલોનો ઉચ્છેદ એ મોક્ષ છે. એ જ અવસ્થા સુખરૂપ છે. સુખના અર્થીએ એ મેળવવા પ્રયત્નશીલ થવું ઘટે.

ક્રિયામાત્રં ન દોષાય ક્રિયાશીલં હિ જીવિતમ્ ।

પાપાયાઽજ્ઞાન-દુર્બુદ્ધિ-પ્રમાદાઽસંયમાઃ સ્વલુ ॥ ૮૪ ॥

84 Mere action is not involved in sin, because life is naturally apt to act. Action when stained by ignorance, evil-mindedness, negligence and non-restraint, becomes sinful.

(૮૪) કેવલ ક્રિયા પોતે દોષરૂપ નથી, કેમકે જીવન સહજ રીતે ક્રિયાશીલ છે, પણ અજ્ઞાન, દુર્બુદ્ધિ, પ્રમાદ અને અસંયમ એ દોષ છે, પાપ છે. એ પાપના યોગે ક્રિયાપ્રવૃત્તિ દૂષિત-પાપલિપ્ત બને છે.

एतच्चतुष्कं सद्बोध-सद्धी-जागर-संयमैः ।

अपाकुर्वन् महाचेता अमृतत्वाय कल्पते ॥ ८५ ॥

85 The high-minded person who removes the four short-comings said above, by means of right understanding, goodmindedness, carefulness and due restraint respectively, becomes entitled to the immortal divine state of the soul.

(૮૫) એ (ઉપયુક્ત અજ્ઞાન વગેરે) ચારને અનુક્રમે સાચી સમજ, સદ્વૃત્તિ, અપ્રમત્તતા (સાવધાનતા યા યતના-શીલતા) અને સંયમ વડે નિરસ્ત કરનાર મહામના મહાનુભાવ અમૃતપદ મેળવવા સમર્થ થાય છે.

समग्रदुःखतो मुक्तेरुपायो धर्मसाधनम् ।

धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टमहिंसा संयमस्तपः ॥ ८६ ॥

86 The means of emancipation from all kinds of misery is the performance of Dharma which consisting in non-injury, self-restraint and (mind-purifying) austerity, is supremely auspicious and conduces to the highest state of welfare.

(૮૬) સમગ્ર દુઃખોમાંથી છૂટવાનો ઉપાય ધર્મની સાધના છે. ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. એ છે અહિંસા, સંયમ અને તપ.

अयं धर्मः समुत्कर्षं समायाति यथा यथा ।

तथा तथाऽऽत्मा नैर्मल्यमवाप्नोत्यधिकाधिकम् ॥ ८७ ॥

अन्ततो वीतरागत्वे जीवन्मुक्तस्थितिर्भवेत् ।

पूर्णायुश्च परां मुक्तिं याति निःश्रेयसं पदम् ॥ ८८ ॥

॥ युग्मम् ॥

87-88 The more this Dharma is elevated the more the soul is purified.

And the soul being thus more and more purified ultimately becomes dispassionate and emancipated simultaneously.

As long as the emancipated man remains in the embodied condition, he is designated the embodied emancipated one (જીવન્મુક્ત). And on the completion of his worldly life he attains the formless state of emancipation.

(૮૭-૮૮) આ ધર્મ જેમ જેમ જીવનમાં વિકાસ પામતો જાય છે, તેમ તેમ આત્મા વધુ ને વધુ નિર્મલ થતો જાય છે.

અને અન્તે વીતરાગ દશ્યા પ્રાપ્ત થતાં એ જીવન્મુક્ત બને છે, અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પરામુક્તિ-નિઃશ્રેયસ પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

दोषावरणयोगेन जीवस्यायं भवभ्रमः ।

प्रकाशते च तन्नाशे तदीया परमात्मता ॥ ८९ ॥

89 The Soul's wandering in the transmigratory cycle (સંસાર), is due to its passions as attachment whereby the burden of Kārmic coverings on it, has been continuously increasing. On the destruction of all of them it shines in its full supreme spirit.

(૮૯) જીવનું આ ભવબ્રમણ એના દોષો અને કર્મો-વરણોના યોગે છે. એમનો નાશ થતાં (એ દોષો નષ્ટ થતાં, એ કર્મોવરણો ખસી જતાં) એની પરમાત્મતા પ્રકાશમાન થાય છે.

भूयो भवावतारः स्यान्न मुक्तस्येश्वरस्य वा ।

मुक्तस्य नद्वसौ मुक्तिर्भूयो वक्ष्येत यद्यसौ ॥ ९० ॥

90 The emancipated soul or God is never born again i. e. never returns to the phenomenal world. That can never be emancipation, if an emancipated soul were to return to the world (Samsāra).

[As a seed being utterly burnt up there is no possibility of the springing up of a sprout, so the seeds of Karma being utterly burnt up there is no possibility of the sprouting of rebirth or transmigration.]

(૯૦) મુક્ત થયેલાનું કે ઇશ્વરનું સંસારમાં ફરી અવ-

તરણ થતું નથી. મુક્તની એ મુક્તિ કહેવાય જ નહિ-એ એ ફરી બંધાય. [બીજ સંપૂર્ણ બળી જતાં અંકુરો પેદા થતો નથી, તેમ કર્મ-બીજ સર્વથા બળી જતાં ભવરૂપ અંકુરો પેદા થાય નહિ.]

सम्यग्दर्शनसम्पन्नसम्यक्चारित्र्ययोगतः ।

परमात्मा भवत्यात्मा निरस्ताखिलकर्मकः ॥ ९१ ॥

स एव सर्वथा प्रादुर्भावितस्वत्व ईश्वरः ।

स्वतन्त्रव्यक्तिरूपेण नास्त्येकः कश्चिदीश्वरः ॥ ९२ ॥

91-92 Whatever soul when progressing in right conduct (Chāritra) depending on right understanding or rational faith, reaches the highest state of passionlessness and manifests its natural perfect divinity, then becomes Ishvara (God or the Supreme Being). Ishvara does not exist as a single particular individual. [Every embodied soul, though enshrouded in Kārmic veils, is intrinsically—in its real nature—God, and all the veils being thrown off it shines in the supremacy of Godhead, that is to say, it turns into God.]

(૯૧-૯૨) સમ્યગ્દર્શનથી ઉદ્દેશવેલ અને ખીલેલ સમ્યક્-ચારિત્રના બળે અધ્યાત્મયોગ પર આરૂઢ થઈ, એના પરમ ઉત્કર્ષ પર પહોંચી જે કોઈ આત્મા સર્વ કર્મોવરણોથી વિમુક્ત થાય છે તે પરમાત્મા બને છે. અને એ જ-જેણે પોતાનું

સ્વત્વ પૂર્ણરૂપે પ્રકટ કર્યું છે—ઈશ્વર છે. ઈશ્વર કેાઇ એક સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિ નથી.

ऊवेऽस्मत्तन्त्रमस्माकं माग्यं, नो ईश्वराश्रितम् ।

सुजामो हि निजं माग्यं वयं स्वक्रियया स्वयम् ॥९३॥

93 He said : Our fate or fortune is dependent upon us, not upon God. We ourselves mould our fate or fortune by our own actions.

(૯૩) મહાવીર ગોસ્વા:

આપણું ભાગ્ય આપણા હાથમાં છે, ઈશ્વરના હાથમાં નથી. આપણું ભાગ્ય આપણે પોતે આપણા આચરણથી નિર્માણ કરીએ છીએ.

तद्दौर्गुण्येन नैराश्यं मानुभूत स्वचेतसि ।

यतस्तत्परिवर्तोऽपि शक्यः कर्तुं निजोद्यमात् ॥ ९४ ॥

94 Do not be dejected if your luck is unfavourable. Because it is possible to alter that luck by your proper diligence.

(૯૪) ભાગ્ય પાંચરૂં ન હોય તો નિરાશ થવાની કે ઉદ્વિગ્ન બનવાની જરૂર નથી. કેમકે ઉદ્યમ દ્વારા ભાગ્યને પણ પલટાવી શકાય છે.

उच्छेत्तुमशुभं कर्म नेतुं वा शुभरूपताम् ।

प्रायो मनुष्योऽलम्भूष्णुर्निजपौरुषयोगतः ॥ ९५ ॥

95 A person can mostly destroy his ⁱⁿauspicious Karma or turn it into a good one by his sustained efforts well-directed.

[In effort (ચયમ), bearing with equanimity, due restraint and rational austerity are even included and chiefly included.]

(૯૫) મનુષ્ય પોતાના ઉદ્ધમથી પ્રાયઃ અશુભ કર્મને ઉચ્છેદી શકે છે, અથવા એને શુભ રૂપમાં પલટાવી શકે છે.

[ઉદ્ધમમાં સમતાથી સહન, સંયમ અને તપનો પણ સમાવેશ છે અને મુખ્યપણે છે.]

प्रसादनप्रयत्नस्तु देवानामीश्वरस्य वा ।

पशुहिंसादिभिर्हन्त ! महामोहविदम्बना ॥ ९६ ॥

96 Effort to propitiate gods or God through animal-slaughter or by such other heinous ways, is, indeed, a distressful outcome of terrible delusion.

(૯૬) પશુહિંસાદિ વડે દેવ, દેવી કે ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મહામૂઢતા છે.

न देवो नेश्वरो वापि सुखदुःस्वार्पणक्षमः ।

स्वकर्मतः सुखं दुःखं सत्कर्मैव सुखप्रदम् ॥ ९७ ॥

97 Neither God nor a god (or a goddess) is able to give happiness or misery. Happiness or misery rests on one's actions (Karmas). Good or righteous action alone is the giver of happiness.*

(૯૭) દેવ કે ઈશ્વર કોઈ સુખ-દુઃખ આપી શકે તેમ નથી. સુખ, દુઃખ પોતાના કર્મથી છે. અને સુખ આપનાર એક માત્ર સત્કર્મ જ છે.

[સારાં કામ કરો અને સારાં ફળ પામો. ખુરાં કામ કરી ખુરાં ફળ ભોગવવા તૈયાર રહો.

જીવન સદાયરણુશાલી હોતાંય કદાચ કઠોરતમ અશુભ પૂર્વકર્મના ઉદ્ધે ભૌતિક સુખસગવડના સંજોગ અરાઅર ન સાંપડે એમ અને, કષ્ટ આવે એમ પણ અને, એમ છતાંય એ મદાનુભાવ આન્તર શાન્તિનું અપ્રતિમ સુખ સંવેદતો રહે છે, અને આખરે પોતાના સદ્ગુણાઢ્ય ચારિત્રના અગે અધી તક્લીફમાંથી પાર ગિતરી જાય છે.]

શુદ્ધરૂપેણ યુક્તવૌષાસના પરમાત્મનઃ ।

મનોદોષાનવાક્રુત્ય સ્તું ચારિત્રમુત્તમમ્ ॥ ૯૮ ॥

* Even a righteous person would come under unhappy or embarrassed circumstances owing to his previous Karma, but that well-conducted and high-spirited person remains enjoying the happiness of inner (spiritual or mental) peace even during that unfavourable time. And ultimately he tides over all difficulties and troubles by the power of his virtuous conduct.

98 Worship, unsullied and pure, of the Supreme Spirit deserves to be done in order to purify and improve one's character by the removal of mental evils.

(૯૮) પરમાત્માની શુદ્ધ રૂપે ઉપાસના કરવી એ તો શુક્ત જ છે, અને તે મનના દોષો દૂર કરી ઉત્તમ ચારિત્ર ઘડવા માટે. (ભગવદુપાસનાનો એ જ તાત્ત્વિક ઉદ્દેશ છે.)

રાગાદયો हि दुःखौघमवभ्रमणकारणम् ।

उपास्तिर्वीतरागस्य तच्चाश्र उपयोगिनी ॥ ૯૯ ॥

99 Attachment, hatred and other shortcomings are the primary cause of the distressful wandering in the transmigratory cycle so in the course of destroying them (passions), worship of the dispassionate Supreme Soul is useful.

(૯૯) દુઃખરૂપ ભવબ્રમણ્યું કારણ રાગ-દ્વેષ વગેરે દોષો છે અને એ દોષોની ઉપશમનક્રિયામાં વીતરાગદેવની ઉપાસના ઉપયોગી છે.

प्रपद्य मगवन्तं वा सन्तं वा सच्चरित्रतः ।

आत्मप्रसादः साध्योऽस्ति सर्वक्लेशनिरासतः ॥ ૧૦૦ ॥

100 By resorting (to) either the Supreme Spirit or saints, one ought to gain one's soul's

✓ to the

serenity through the annihilation of all evil passions by means of pure conduct.

(૧૦૦) ભગવાનનું યા સન્તનું અવલંબન લઈ સન્ધ્યારિત્ર વડે સર્વ કલેશોના નિરાસદ્વારા આત્મપ્રસાદ સાધવાનો છે.

તદાનીન્તનવાદાનાં બુદ્ધિગ્રાહ્યં સમન્વયમ્ ।

સોડનેકાન્તદૃશાઽકાર્ષીત્ તન્મહત્તમિદં મહત્ ॥ ૧૦૧ ॥

101 He has brought about reasonable reconciliation between different theories prevalent at that time, with the aid of the doctrine of Anekānta (many-sided view). This reflects on Him credit of unique greatness.

[Anekāntavāda ascertains an object from all possible stand-points. The statement made about an object after considering it from every stand-point, gives us the complete as well as the true idea about it. This is the work of Anekāntavāda which is equally known as Syādvāda.]

(૧૦૧) મહાવીરે તે વખતના વાદોનો બુદ્ધિગ્રાહ્ય સમન્વય અનેકાન્તદૃષ્ટિથી કરેલો. એમના જીવનનું આ અંગ વિશેષ મહત્ત્વનું છે.

[વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિને અવલોકનારી અનેકાંગી દૃષ્ટિ તે અનેકાન્તદૃષ્ટિ, અને તદ્દનુસાર પ્રત્યેક વસ્તુ પરત્વે તેની ભિન્નભિન્ન-

વિરુદ્ધ લાગતી કિન્તુ પ્રમાણસ્પર્શી સ્થિતિઓનું સાપેક્ષ રીતે કથન કરવું તે અનેકાન્તવાદ યા સ્યાદ્વાદ.]

**આત્માસ્તિ નાસ્તિ વા ? લોકઃ શાશ્વતોઽશાશ્વતોઽથવા ? ।
ઇત્યાદિ પ્રશ્નान् व्याकृत्यनर्हान् श्रीसुगतोऽब्रुदत् ॥ ૧૦૨ ॥**

102 Lord Buddha declared questions such as whether the soul exists or not and whether the universe is eternal or perishable, to be inexplicable.

(૧૦૨) આત્મા છે કે નહિ ? લોક શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને ભગવાન બુદ્ધે અવ્યાકૃત (ખુલાસો ન આપી શકાય એવા) કહેલા.

**परन्तु श्रीमहावीरः प्रश्नान् प्रत्येकमस्पृशत् ।
व्यधाच्च तत्समाधानमनेकान्तदिशोचितम् ॥ ૧૦૩ ॥**

103 But Lord Mahāvira touched every question and gave explanation about it in accordance with the many-sided view (Anekānta-Drishti).

(૧૦૩) પરન્તુ ભગવાન મહાવીર દરેક પ્રશ્નોને સ્પર્શતા અને અનેકાન્તદૃષ્ટિથી એનાં ઉચિત સમાધાન કરતા.

**सोऽब्रुचञ्चित्य आत्मापि नानायोनिषु पर्यटन् ।
नानारूपान्तराण्येतीत्यनित्योऽप्यनया दृशा ॥ ૧૦૪ ॥**

લોકશ્ચ શાશ્વતઃ સર્વમૂલદ્રવ્યધ્રુવત્વતઃ ।

અશાશ્વતશ્ચ દ્રવ્યાણાં પરિવર્તિષ્ણુમાવતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

104-105 He said: The soul is eternal (નિત્ય), yet as it remains roaming or wandering in birth—places (yonis) of many kinds and under-going changes of innumerable sorts, it is also non-eternal (અનિત્ય). Similarly the universe is eternal because elementary substances are imperishable or eternal, but as they all are ceaselessly under-going changes, the universe is non-eternal as well.

(૧૦૪-૧૦૫) તેઓ (મહાવીર) કહેતા કે આત્મા નિજરૂપ એતન તત્ત્વથી નિત્ય છે, કિન્તુ નાનાવિધ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરતો રહેવાથી નાનાવિધ રૂપાન્તરો એનાં થતાં રહે છે એ અપેક્ષાએ એ અનિત્ય પણ કહી શકાય.

મૂલ દ્રવ્યતત્ત્વો ધ્રુવ છે એ અપેક્ષાએ લોક શાશ્વત છે અને સમગ્ર દ્રવ્યોમાં રૂપાન્તરો થતાં રહેવાથી—સમગ્ર જગત્ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરતું હોવાથી અશાશ્વત પણ છે.

સત્કર્મતઃ ક્રિયાવાદી વિપરીતો વિપર્યયાત્ ।

॥ એવં વિમજ્જ્ય શ્રીબુદ્ધોઽપ્યુચ્ચેઽનેકાન્તરૂપતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

106 The Lord Buddha too distinctively said that he was ક્રિયાવાદી i. e. a believer in doing કર્મ (action) from the stand-point that good or

right action is the means of the auspiciousness of life, and he was also at the same time અક્રિયાવાદી—non-believer in કર્મ (action) from the standpoint that bad action or unrighteousness being the way to the ruin of life, deserves to be shunned.

[Such statements of Lord Buddha clearly appear to be following the system of Anekānta view. Nay more, other leaders of philosophical thought as Vaisheshika, Naiyāyika etc. too some how or other followed the system of Anekānta view.]

(૧૦૬) કુશલ કર્મની અપેક્ષાએ ક્રિયાવાદી અને અકુશલ કર્મની અપેક્ષાએ અક્રિયાવાદી એ પ્રમાણે વિભાગશઃ—
અનેકાન્તરૂપે વિવેચના બુદ્ધે પણ કરી છે.

[આમ વિભક્ત્યવાદી એઓ (બુદ્ધ) અનેકાન્તવાદથી સાવ અપૂરુષ્ટ રહ્યા ન કહી શકાય.]

વિશ્વાલમૈત્રીરૂપેનાઽર્હિસાયોગેન ચિન્તને ।

ન સ્યાત્ પરેશમન્યાય ઇતિ સર્વોચ્ચેતસા ॥ ૧૦૭ ॥

સમન્વયમુક્તી દૃષ્ટિર્યત્ સ્યાત્ સત્તર્કસંગતા ।

તદનેકાન્તદૃગ્મૂલં પ્રતીતિમધિરોહતિ ॥ ૧૦૮ ॥

(યુગ્મમ્)

107-108 When the virtue of Ahinsā consisting in wide friendship is determinately practised, the mind becomes a well-wisher of all embodied

beings and becomes so watchful as not to do injustice to any other; consequently its course of thinking always proceeds to reconcile properly or reasonably. This can be understood to be the source of the Anekānta view.

(૧૦૭-૧૦૮) વિશાલ નૈત્રીરૂપ અહિંસાના ચેત્તે બીજાઓને અન્યાય ન થાય એવા સર્વહિતૈષી બનેલા વ્યાપક ચિત્તથી વસ્તુતત્ત્વનું ચિન્તન કરતાં જે સત્તર્કસંગત સમન્વય-મુખી દૃષ્ટિ બાગરિત થાય છે તે છે અનેકાન્તદૃષ્ટિનું મૂળ-એ પ્રતીતિમાં ઊતરી શકે તેમ છે.

મિત્રમિત્રવિચારાણાં વિમર્શેઽનેકકોણતઃ ।

પ્રાયઃ સાધયિતું શક્ય ઔચિત્યેન સમન્વયઃ ॥ ૧૦૯ ॥

109 It would mostly be possible to reconcile conflicting theories or thoughts, if they are properly pondered over from different stand-points.

(૧૦૯) ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી ભિન્ન ભિન્ન વિચારો પર વિચાર કરતાં એ બધાનો ઉચિત રીતે સમન્વય સાધવો પ્રાયઃ શક્ય બને છે.

મતમેદોત્થસંઘર્ષસમૃત્થિતવિરોધિતા ।

અનેકાન્તદૃશા શામ્યેત્, સૌમનસ્યં મિથો મવેત્ ॥૧૧૦॥

110 Hostility arising from the opposition bet-

ween different views, could be pacified by the Anekānta view and mutual goodheartedness could be achieved.

(૧૧૦) અનેકાન્તદૃષ્ટિથી (વસ્તુને અનેક બાબુથી સ્પર્શનારી વ્યાપક દૃષ્ટિથી) અવલોકવાના પરિણામે મતભેદોના સંઘર્ષથી ઊભો થતો વિરોધભાવ શમી જાય છે અને પરસ્પર સૌમનસ્ય પેદા થાય છે.

तत्त्वज्ञानमहिंसातत्त्वज्ञानादहिंसा ।

इत्थं विकस्वरीभावमाप्नुतस्ते परस्परम् ॥ १११ ॥

111 The good virtue of Ahinsā and philosophical insight produce and expand each other.

(૧૧૧) આમ, અહિંસાથી તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનથી અહિંસા-બંને એકબીજાથી વિકસ્વરૂપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

बहवो ब्राह्मणाः क्षत्रा वैश्याः शूद्राः स्त्रियस्तथा ।

प्राव्रजंस्तत्पदोपान्त आत्मकल्याणमिच्छन्तः ॥ ११२ ॥

112 A great number of Brahmanas, Kshatriyas, Vaishyas, Shudras and women desirous of spiritual welfare, took up the life of asceticism at His (Lord Mahāvira's) holy feet.

(૧૧૨) આત્મકલ્યાણના આકાંક્ષી ધણા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો,

વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા સ્ત્રીઓએ ભગવાન મહાવીરનાં ચરણોમાં પ્રવળ્યા અંગીકાર કરી.

નૃપાશ્ચ નૃપપુત્રાશ્ચ નૃપરાજ્યો નૃપાઙ્ગજાઃ ।

મુમુક્ષવસ્તદમ્યર્ણે बहवः परिवव्रजुः ॥ ૧૧૩ ॥

113 Kings, their sons, daughters and queens desirous of being emancipated, were initiated into the order of asceticism by Him.

(૧૧૩) અનેક રાજાઓ, રાજપુત્રો, રાજરાણીઓ અને રાજપુત્રીઓએ મુમુક્ષુભાવે એમની પાસે પરિવળ્યા સ્વીકાર કરી.

તપોરહસ્યં વિજ્ઞાય તાપસાઃ સ્કન્દકાદયઃ ।

તદ્વિનેયા ભવન્તિ સ્મ પરિવ્રજ્ય તદ્વન્તિકે ॥ ૧૧૪ ॥

114 Hermits like Skandaka having understood the essence of austerity, became initiated at His holy feet and became His disciples.

(૧૧૪) ‘સ્કન્દક’ વગેરે તાપસો તપનું સાચું રહસ્ય સમજી એમની પાસે પ્રવળ્યા ગ્રહણ કરી એમના શિષ્ય બન્યા.

મૃશ્વજો મગધાધીશ્ચ શ્રેણિકાદ્યાસ્તથા દ્વિજાઃ ।

વર્ચસ્વિનઃ સોમિલાદ્યાસ્તચ્છિષ્યા ગૃહિણોઽમવન્ ॥ ૧૧૫ ॥

115 Illustrious kings like Shrenika (of Magadha)

and renowned Brahmanas like Somila became His disciples in the form of householders.

(૧૧૫) મગધેશ શ્રેષ્ઠિક વગેરે પ્રભાવશાલી રાજાઓ અને 'સોમિલ' વગેરે વર્યાસ્વી બ્રાહ્મણો એમના ગૃહસ્થ-શિષ્યો બન્યા હતા.

आनन्द-कामदेवाद्याः श्रीमन्तो वैश्यपुङ्गवाः ।

महाश्रावकधर्माणो बभूवुस्तदुपासकाः ॥ ११६ ॥

116 Renowned opulent householders Ānanda, Kāmdeva and other Vaishyas who vowed at His feet, to observe the religious discipline pertaining to householders, were His great purehearted devotees.

(૧૧૬) આનન્દ, કામદેવ વગેરે મહાધની વૈશ્ય ગૃહસ્થો એમના ઉપાસકો હતા, જેમણે એમની આજ્ઞા અનુસાર મહા-શ્રાવકની (ગૃહસ્થની ઉત્કૃષ્ટ) ધર્મચર્યા અંગીકાર કરી હતી.

परिव्राजकवेषेऽपि तापसा अम्बडादयः ।

तद्दर्शमप्यमाश्रित्य तपश्चक्रुः सुदृष्टयः ॥ ११७ ॥

117 Right-visioned hermits like Ambada, not abandoning their hermit-garb regarding the different religious position, accepted His religious way and practised penance according to His instructions.

(૧૧૭) ‘અમ્બડ’ વગેરે સમ્યગ્દષ્ટિધારી તાપસો પરિ-
માજકનો વેષ રાખીને પણ એમના ધર્મમાર્ગના અનુયાયી
બની તપ કરતા હતા.

સદ્ગુણાઃ સાધવઃ સાધ્વ્યઃ શ્રાવકાઃ શ્રાવિકાસ્તથા ।

હત્યેવમર્હતસ્તસ્યાઽમવત્ સદ્વશ્તુર્વિધઃ ॥ ૧૧૮ ॥

118 His Sangha—the combination of the virtuous followers devoted to and treading on the path pointed out by the Arhat—was divided into four classes : Sādhus (Male ascetics), Sādhvīs (Female ascetics), Shrāvakas (Male householders) and Shrāvikās (female householders).

(૧૧૮) સદ્ગુણાલ્લ સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવકો તથા
શ્રાવિકાઓ એમ એમનો સંઘ ચાર વિભાગોમાં વ્યવસ્થિત હતો.

बहवो भगवत्पाश्वसेन्तानीयमहर्षयः ।

तमेत्य शान्तजिज्ञासीभूय तत्सङ्गमाश्रयन् ॥ ૧૧૯ ॥

119 A number of ascetics belonging to the succession of Lord Pārshva, approached Him and their questions being solved, they joined His order.

(૧૧૯) ભગવાન્ પાર્શ્વની પરંપરાના ઋષિ-મહર્ષિઓ
એમની પાસે આવતા, પોતાના પ્રશ્નો એમની આગળ રજૂ કરતા
અને સન્તોષકારક ખુલાસા મળતાં એમના સંઘમાં ભળી જતા.

દેવાનન્દાં સમુદિશ્ય જાણનીં સમુપસ્થિતામ્ ।
સ પર્વદ્વત્રીદેષા મમામ્માદં તદાત્મજઃ ॥ ૧૨૦ ॥

120 Pointing at Devānandā a Brahmana lady [wife of famous Brahmana Rishabhadatta inhabitant of Brahmanakunda] who was present in an assembly, He said : ‘ She is my mother and I am her son. ’

(૧૨૦) બ્રાહ્મણી ‘ દેવાનન્દા ’ (બ્રાહ્મણકુંડનિવાસી શ્રીસમ્પન્ન તથા ગુણસમ્પન્ન ‘ રુષભદત્ત ’ બ્રાહ્મણનાં ધર્મપત્ની), જેઓ ભગવાન્ની વ્યાખ્યાનસભામાં ઉપસ્થિત થયેલાં, તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન્ બોલ્યા : ‘ આ મારી અમ્મા (માતા) છે અને હું તેમનો આત્મજ (પુત્ર) છું. ’

जनं प्राबोधयत् सैवं सिद्धिस्ते हस्त एव भोः !
अनन्तशक्तिस्त्वमसि स्फारय स्फारयोरुषम् ! ॥ १२१ ॥

नेन्द्रियार्थविलासाय किन्तु सचरितौजसा ।
विकासयितुमात्मानं त्वमत्राऽऽगतवानसि ॥ १२२ ॥

नेन्द्रियाणि विलासाय परं कुशलकर्मणे ।
तेषां स्वान्यहिते योगो योगो निःश्रेयसावहः ॥ १२३ ॥

मोहान्धकारसम्मग्ना जना जागृत ! जागृत ! ।
स्वरूपमवबुध्यष्वमुत्तिष्ठन् च मुक्तये ! ॥ १२४ ॥

निर्वैरीभूय कल्याणमनीभूय प्रसद्य च ।

ऊर्ध्वं विहरतादम्योत्साहतः सत्यतेजसि ! ॥ १२५ ॥

121-125 He exhorted: You are endowed with infinite power. Expand your high prowess. The divine accomplishment is within your reach.

You have come here not to enjoy sensual pleasures, but to elevate the self by the power of good character and right conduct.

Organs of sense are not meant for the purpose of worldly pleasures, but for the performance of good and virtuous actions. To employ them (organs of sense) in the course of accomplishing good and welfare of oneself as well as others, is the Yogá conducive to the highest bliss.

Wake ! Wake ! Oh deluded people ! understand your intrinsical real nature and get up for liberation.

Oh ! being free from revenge or hatred, auspicious-minded and serene, move upwards in the light of truth, with irresistible enthusiasm.

(१२१-१२५) ओजो मनुष्ये प्रोषताः-

સિદ્ધિ તારી હથેળીમાં છે, તું અનન્ત શક્તિનો ધણી છે, તારા મહાન્ પુરુષાર્થને ફોરવ !

તું અહીં વિષયવિલાસ માટે નથી આવ્યો, કિન્તુ સમ્યચરિત્રના બળે આત્માનો વિકાસ કરવા આવ્યો છે.

ઇન્દ્રિયો વિલાસ કરવા માટે નથી, પણ સત્કર્મો, પુણ્ય કર્મો કરવા માટે છે. સ્વ-પરના હિતસાધનમાં તેમનો ઉપયોગ એ મોક્ષસાધક યોગ છે.

મોહના અંધારામાં અટવાઈ પડેલા હે માણસો ! જાગો ! જાગો !! સ્વરૂપને સમજો ! ઓળખો ! અને મુક્તિ માટે ખડા થાઓ !

નિર્વૈર, કલ્યાણમના અને પ્રસન્ન બની સત્યના અજવાળામાં અદમ્ય ઉત્સાહથી જાગે જાગે વિહરો !

‘ પાવા ’પુર્યાં સ્થિતો વર્ષાકાલેઽન્યે મગધાવનો ।

મક્તસ્ય શુલ્કશાલાયાં ‘ હસ્તિપાલ ’ નરેશિતુઃ ॥ ૧૨૬ ॥

દ્વાસપ્તતિમમાયુષ્કોઽમાવાસ્યાં માસિ કાર્તિકે ।

ચતુર્ઘટિકશેષાયાં રજન્યાં મગધાવનો ॥ ૧૨૭ ॥

અન્તિમાયાં મહીષસ્યાં ધર્મવ્યાખ્યાનપર્વદિ ।

કાશીકોશલનેતારો ચસ્યામષ્ટાદશાઽસત ॥ ૧૨૮ ॥

ધર્મોપદેશં કુર્વાણોઽન્તિમં ધર્મપ્રદીપકમ્ ।

શુણં વિશ્રમ્ય નિષ્કર્મીભૂય નિર્વાણમાસદત્ ॥ ૧૨૯ ॥

(ચતુર્થિઃ કલાપકમ્)

126-129 He stayed at *Pāvāpuri in Magadha, in the custom-house of Hastipāla the ruler of the city, to spend His last rainy season and while in the last grand assembly where—in the eighteen heads of the Republic of Kāshi and Kaushala were present, delivering His last speech throwing great light on Dharma, He—seventy-two years of age—being devoid of all the remaining karmas during His last moment's rest, departed from worldly life and attained the formless and perfect emancipation on the fifteenth day of the dark half of Kārtika during the latter part of night when about an hour and half was left.

(૧૨૬-૧૨૯) મગધની 'પાવા' પુરી (જે આજના 'ખિહાર' નગરથી સાત માઈલ પર છે) ત્યાં 'હસ્તિપાલ' રાજાની રજગુરુસભા(જકાતશાળા)માં ભગવાન્ અન્તિમ ચતુર્માસ રહ્યા.

બહોંતેર વર્ષની ઉમ્મરના ભગવાન્ કાર્તિક (ગુજરાતી આસો) મહીનાની અમાસની રાત્રિ ચાર ઘડી શેષ રહેતાં, અન્તિમ વ્યાખ્યાન-પરિષદમાં, જેમાં કાશી-કોશલના ગણ-રાજાઓ અદાર ઉપસ્થિત હતા, ધર્મના પ્રદીપરૂપ અન્તિમ ધર્મોપદેશ કરતા હતા તે વખતે છેલ્લે જરા અટકી જઈ સર્વથા નિષ્કર્મ બનવા સાથે નિર્વાણ પામ્યા.

* The modern Pāvāpuri—a village in the Patnā district, still held sacred by the Jains.

व्यसृजद् भगवन्तं तं दीपानुद्दीप्य भक्तितः ।

लोकवर्गः, समारब्धं पर्व ' दीपावली ' ततः ॥ १३० ॥

130 The people having devotedly kindled lights, bid Him farewell. Thence, it is said, commenced the holy day of Dipāvali or Diwāli.

(૧૩૦) ભગવાનનું નિર્વાણ થતાં ઉપસ્થિત રાજાઓએ અને આમ-જનતાએ જ્ઞાનદીપક ચાલ્યો ગયો એટલે (ભૌતિક) દીવા ભક્તિભાવે પ્રગટાવી ભગવાનને વિદાય આપી. ત્યારથી દીપાવલી (દીવાળી) પર્વ ચાલુ થયું એવી પરંપરા છે.

तदागमवचःसारः प्रवर्तेत तथा यथा ।

सम्पद्येत मनःशुद्धिर्हिंसाद्येनोनिरासतः ॥ १३१ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमलोभता ।

एष धर्मो जगन्मान्यः सार्वभौमः सतां मतः ॥ १३२ ॥

देशे कापि कुले कापि क्वापि ज्ञातौ मतेऽपि च ।

अनेन वर्त्मना मञ्छन् मावी कल्याणभाजनम् ॥ १३३ ॥

बलेऽसदाचारमये समास्तीर्यन्त आपदः ।

बले सदाचारमये समास्तीर्यन्त आपदः* ॥ १३४ ॥

131-134 It is the essence of His teachings that a person must so behave as to purify his mind

* દ્વિતીયપાદે સમ્-અસ્તીર્યન્તે । ચતુર્થપાદે સમાઃ=સર્વાઃ ।

by the removal of Hinsā (injury), falsehood, ^{de}ception, immorality, injustice, wrathfulness, arrogance, hypocrisy, greed etc., abounding in sins. Non-injury, truthfulness, non-stealing, chastity and non-covetousness—these constitute Dharma universally agreeable, applicable to all and approved of by all the Saints. A person, of whatever country, race, caste and creed he may be, is sure to be the recipient of welfare, if he is devotedly advancing on the path of above-mentioned Dharma. He whose energy is full of virtuous actions and graced by good character, crosses all miseries or troubles, while the reverse goes on being encircled by adversities.

(૧૩૧-૧૩૪) ભગવાન મહાવીરના પ્રવચનનો સાર
(થોડામાં થોડા શબ્દોમાં કહીએ તો) એ છે કે—

માણસે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે હિંસા, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ આદિ દોષો નબળા પડતા જાય અને એના પરિણામે ચિત્તનું શુદ્ધીકરણ થતું જાય.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિર્લોભતા એ વિશ્વમાન્ય સાર્વભૌમ (સર્વજનહિતાવહ) ધર્મ છે.

કોઈ પણ દેશ, કોઈ પણ જાતિ, કુલ અને કોઈ પણ સમ્પ્રદાયનો માણસ આ કલ્યાણરૂપ માર્ગનો ઉપાસક બની શકે છે અને એ માર્ગે વિહરી એ અવશ્ય કલ્યાણભાજન થવાનો.

દુરાચરણના બળે વિપત્તિઓ પથસતી બાય છે.
સદાચરણના બળે બધી વિપત્તિઓ તરી જવાય છે.

મહદ્ધિ માગ્યં દેશસ્ય યત્રેદૃશ્યા મહર્ષયઃ ।

આગત્ય કુર્વન્ત્યુદ્માસં સર્વોદયકૃતઃ પથઃ ॥ ૧૩૫ ॥

135 Highly fortunate is India where-in such saints of supreme spiritual lustre, are born and propagate the path capable of prospering all the mankind.

(૧૩૫) દેશનું મોટું ભાગ્ય છે કે જ્યાં આવા મહર્ષિઓ અવતીર્ણ થઈ સર્વોદયકારી માર્ગને પ્રકાશમાં લાવે છે.

અહિંસા-કરુણા-મૈત્રીમવ્યસન્દેશમારતી ।

સર્વલોકહિતાયાસ્તુ સર્વેષાં મહતાં સતામ્ ! ॥ ૧૩૬ ॥

136 May all great saints' good speeches overflowing with the pure advice of Ahinsā, compassion and friendship, be blissful to the mankind by leading it to the beneficial path of humanity !

(૧૩૬) બધા મહાસન્તોનો અહિંસા-કરુણા-મૈત્રીનો ભવ્ય સન્દેશ વિશ્વલોકના કલ્યાણ માટે હો !

સર્વધર્મસારભૂતાન્ સત્ય-સૌહૃદ-સંયમાન્ ।

આશ્રિત્ય વિશ્વરાષ્ટ્રાણિ ભૂયાસુર્દેવભૂમયઃ ! ॥ ૧૩૭ ॥

137 May all the nations in the world be celestial regions by having well resorted to the good virtues of truthfulness, friendliness and continence the essence of all religions !

(૧૩૭) સર્વ ધર્મોના સારભૂત સત્ય, સૌહાર્દ અને સંયમના સદ્ગુણોને જીવનમાં ઉતારી દુનિયાનાં બધાં રાષ્ટ્રો દેવભૂમિ બનેા !

इति

महामहिमशालि-महनीयजैनाचार्य-

श्रीविजयधर्मसूरिचरण-

लघुविनेय-

मुनिन्यायविजय-

विरचितः

स्वोपज्ञगुजराती-अंग्रेजीअनुवादसंयुक्तो

महामानव-महावीरः

प्रबन्धः ।

न्या. न्या. मुनिमहाराज श्रीन्यायविजयजी के
जैनदर्शन (हिन्दी) की

आलोचना

लेखक :

श्री कस्तूरमलजी बाँठिया, कलकत्ता

“ जब तक मैं हिन्दू-धर्म के रहस्य को पूरी तौर से न जान लूं और उससे मेरी आत्मा को असंतोष न हो जाए, तब तक मुझे अपना कुल-धर्म नहीं छोड़ना चाहिए । ”

—गांधीजी, रायचन्दभाई के संस्मरण

आज अधिकांश पढ़े-लिखों की आत्मा को अपने कुल-धर्म से असंतोष है और वे उसे सर्वथा भले छोड़ नहीं पाए हों, परन्तु उसकी भरसक उपेक्षा तो वे उसके रहस्य की छानबीन किए बिना कर ही रहे हैं । उनकी यह शिकायत है कि आधुनिक संसार की समस्याओं को समझने और सुलझाने का निर्देशन उन्हें संतोष हो जाए वैसा न तो अपने तथाकथित धर्माचार्यों से मिलता है और न कुछएक धर्मग्रन्थों के आलोड़न से ही । अनेक धर्मग्रन्थ मनन कर अपने असंतोष का निवारण कर सकें, उतना अवकाश भी आज के युग में प्राप्त करना वे कठिन मानते हैं । ऐसे असंतुष्ट जनों और विशेष रूप से असंतुष्ट जैनों का ध्यान

मैं मुनि श्रीन्यायविजयजी की जैनदर्शन नामक पुस्तक की ओर आकर्षित करता हूँ कि जिसका हिन्दी संस्करण उसके नौ गुजराती संस्करणों के सफल हो जाने के बाद हिन्दी जाननेवालों की मांग को सम्मान देने के लिए एक साल पहले अर्थात् सितम्बर, १९५६ में प्रकाशित हुआ था। सेठ मोतीसा लालबाग चेरिटीज ट्रस्ट की आर्थिक सहायता से फ्राउन आठ पेजी ७०० [५२+६७७] से अधिक पृष्ठ की संजिल्द इस पुस्तक को डाक महसूल सहित केवल रु. ४ मूल्य में पाटन (गुजरात) की श्रीहेमचन्द्रा-चार्य जैन सभाने प्रकाशित कर सुलभ किया है, यह हिन्दीभाषी संसार के लिए और भी हर्ष की बात है। जैन तत्त्वज्ञान पर लिखी हुई इस पुस्तक से अजैन भी उतना ही लाभ उठा सकेंगे जितना कि एक जैन-कुल-जन्मा उठा सकता है, यह मेरा दृढ़ विश्वास है। लेखकने प्रस्तावना के अन्त में ठीक ही कहा है कि—

“ तत्त्वज्ञान-के क्षेत्र पर किसी के मालिकी-हक की मुहर नहीं लगी है, इसका किसीने ठेका नहीं ले रखा है। कोई भी व्यक्ति चिंतन-मनन द्वारा किसी भी समाज के कहे जानेवाले तत्त्वज्ञान के क्षेत्र को अपना बना सकता है। कुलधर्म के तत्त्वज्ञान का सम्मान करना और अन्य तत्त्वज्ञान के क्षेत्र पर दृष्टि-क्षेप भी न करना यह उदारवृत्ति नहीं कही जा सकती है। ज्ञान के विकास और सत्य की उपलब्धि का आधार ‘ सच्चा सो मेरा ’ इस भावना पर और तदनुसार विशाल स्वाध्याय पर अवलम्बित है। सत्य सर्वत्र अनियंत्रित और निराबाध रूप से व्यापक है।

सत्य किसका ! जो उसे पाए उसका । जो वाङ्मय सत्यपूत होता है वह संसार भर की सम्पत्ति है । उसका उपभोग करने के लिए जगत का कोई भी मनुष्य हकदार है । ”

हिन्दीभाषी संसार इस पुस्तक से अभी भी अपरिचित है, इसलिए आलोचना द्वारा इसकी कुछ विशेषताओं पर प्रकाश डालना यहां आवश्यक है ।

संवत् २०१२ सन् १९५५ ई. में श्रीगणेशप्रसाद वर्णी जैन ग्रन्थमाला, काशी से प्रो. महेन्द्रकुमार जैन, न्यायाचार्य, प्राध्यापक संस्कृतमहाविद्यालय, हिन्दूविश्वविद्यालय, बनारस का लिखा इसी नाम का ग्रन्थ प्रकाशित हुआ था । ग्रन्थमाला के सम्पादक व नियामक पं. श्रीफूलचन्दजी सिद्धान्तशास्त्री और पं. बन्सीधरजी व्याकरणाचार्यने उस पुस्तक की संयुक्त अपनी बात में लिखा है कि “ इस विषय पर जैनदर्शन नाम की अब तक दो कृतियाँ हमारे देखने में आई हैं । प्रथम श्रीगुप्त पं. बेचरदासजी दोशी की और दूसरी श्वे. मुनि श्रीन्यायविजयजी की । पहली कृति षड्दर्शनसमुच्चय (हरिमद्रसूरिरचित) के जैनदर्शन भाग का रूपान्तर मात्र है और दूसरी कृति स्वतन्त्र भाव से लिखी गई है । किन्तु इसमें तत्त्वज्ञान का दार्शनिक दृष्टि से विशेष ऊहापोह नहीं किया गया है । पुस्तक के अन्त में ही कुछ अध्याय हैं जिनमें स्याद्वाद, सप्तभङ्गी और नव जैसे कुछ चुने हुए विषयों पर प्रकाश डाला गया है । शेष पूरी पुस्तक तत्त्वज्ञान की दृष्टि से लिखी गई है । ” इससे

स्पष्ट है कि मुनिश्रीने इस पुस्तक को लिख कर एक खटकती हुई जैन साहित्य की कमी पूरी की थी और उसकी जिस कमी की ओर दोनों विद्वान जैन पंडितोंने इंगित किया है वह भी उनसे अज्ञात नहीं थी। इसीलिए तो उनने प्रस्तावना के पृष्ठ १६ में अपना लक्ष्य स्पष्ट करते हुए लिखा कि, “ प्रस्तुत पुस्तक के जैनदर्शन में जो दर्शन शब्द है वह दार्शनिक तत्त्वज्ञान का सूचक दर्शन शब्द नहीं है, परन्तु धर्म-सम्प्रदाय का सूचक दर्शन शब्द है। अतः इस समूचे नाम का अर्थात् जैनदर्शन का अर्थ होता है जैनधर्मसम्प्रदाय की-उसके धार्मिक एवम् दार्शनिक विचारों की जानकारी करानेवाला। ” परन्तु इससे यह निष्कर्ष निकालना कि उक्त ग्रन्थ में लेखकने मूर्तिपूजक श्वेताम्बर जैन सम्प्रदाय के पूर्वग्रहों का ही प्रतिपादन किया होगा तो यह बड़ा ही लेखक के प्रति अक्षम्य अपराध होगा। लेखक का दृष्टिकोण निर्भीकता से सत्य प्रतिपादन का ही इस पुस्तक में आरम्भ से लेकर अन्त तक रहा है और उसने उसका बहुत ही अच्छी प्रकार निर्वाह किया है। पुस्तक का छठा खण्ड इसके लिए विशेषतया पठनीय और मननीय है।

विद्वद्भोग्य संस्कृत और प्राकृत के जैन दार्शनिक ग्रन्थ दोनों ही जैन सम्प्रदायों के जेनाचार्यों के लिखे अनेक सुसम्पादित प्रकाशित हैं। उनमें से कुछ हिन्दी और गुजराती में अनूदित भी हो चुके हैं। परन्तु उनसे जैनधर्म का मर्म समझ कर उसे व्यवहार में लाने की इस पंचम-दुःषम आरे के वक्र-जड़

मानव की कठिनाइयां सुलझ नहीं रही थी, क्योंकि परलोक में वह सुखी हो इसके लिये उसको धर्म करना चाहिए और धर्म में विश्वास रखना चाहिए, यह बात आज उसके गले नहीं उतरती है। मुनिश्रीने आज के मानव की इस द्विविधा को भली प्रकार जाना और अनुभव किया है। तभी तो वे पृष्ठ ३८९ पर स्पष्ट ही लिखते हैं कि—“ धर्म का फल केवल पारलौकिक ही नहीं है। अनात्मवादी अथवा परलोक में अश्रद्धालु या संदिग्ध मनुष्य भी, यदि समझदार हो, धर्म अर्थात् न्याय-नीति के सन्मार्ग पर उत्साहपूर्वक चलता है, क्योंकि वह समझता है कि मानवसमाज यदि न्यायसम्पन्न सौजन्यभूमि पर विचरण करने लगे तो उसका ऐहिक जीवन खूब स्वस्थ बन सकता है और यदि मरणोत्तर परलोक होगा तो वह भी ऐहिक जीवन के स्वच्छ एवं सुन्दर प्रवाह के कारण अच्छा और सुखाढ्य ही मिलने का। ”

पृ. ३९० में और भी वे कहते हैं कि—“ निःसंदेह धर्म को ऐहिक-प्रत्यक्षफलदायक समझना यथार्थ ही नहीं, अपितु आवश्यक भी है। यदि मनुष्य यहां पर देव [दैविकगुणाढ्य] बने तभी मर कर वह देव हो सकता है। यहां पर पशु जैसा जीवन जीने से ही मरणोत्तर पशुजीवन की [तिर्यच] गति में और यहां पर घोर दुष्टतारूप नारकीय जीवन जीने के कारण ही मरणोत्तर नारकीय गति में जीव जाता है। इसी प्रकार इस देह में मानवता के योग्य सद्गुणों का विकास करनेवाला मर कर पुनः मानव जन्म लेता है। ”

“ इस सब का फलितार्थ यही है कि अनीति-अन्याय-असंयमरूप दुश्चरित की हेयता में तथा नीति-न्याय-संयमरूप सच्चरित की उपादेयता में विशुद्ध समझ, विशुद्ध विश्वास होने का नाम ही सम्यग्दर्शन, सम्यक्त्व अथवा तत्त्वार्थश्रद्धान है। इसके विस्तृत प्रचार के प्रभाव से मानव-समाज में पैली हुई विलास-लम्पटता, पूंजीवाद, साम्राज्यवाद, सत्ता-अधिकार, गुरुडमवाद के भयंकर झंझावात के अतिविषम आक्रमण पर संवर्धित अनीति-अन्याय-अत्याचार व शोषण की भयानक बदी और ऊंच-नीच-भाव के समाजशोषक उन्मादक रोग नष्ट-अष्ट हो कर अहिंसा, सत्य, आवश्यक परिमित परिग्रह, समदृष्टि तथा प्राणिवात्सल्य के सर्वोदयसाधक सद्गुणों के आलोक से यह लोक आलोकित हो कर स्वर्ग का भी स्वर्ग बन सकता है। ”

तेरापंथी आचार्य श्री तुलसी भी आजकल अपने प्रवचनों में धर्म के ऐहिक दृष्टिकोण पर जोर दे रहे हैं, हालांकि उनकी सम्प्रदाय का लक्ष्य अब तक मोक्षधर्मोपदेश देना ही रहा था और आज भी है ऐसा कहा जाता है। ऐहिक दृष्टिकोण की बात तक करना साधु के लिए तेरापंथ सम्प्रदाय में वर्ज्य ही पहले था ऐसा भी कहा जाता है।

सत्य के लिए शास्त्र है, न कि शास्त्र के लिए सत्य

धर्माचार्य उपदेशों में सदा ही शास्त्र की दुहाई देते हैं और तदनुसार आचरण का आग्रह करते हैं। परन्तु तथाकथित प्रत्येक

शास्त्र में से सत्य को खोज निकालना आसान काम नहीं है ।
शास्त्रपरीक्षा के लिए कहा गया है कि—

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षण-छेदन-ताप-ताडनैः ।
तथैव शास्त्रं विदुषा परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन तपोदयागुणैः ॥

अर्थात् जिस प्रकार सोने की परीक्षा घर्षण, छेदन, तापन और ताडन इन चार रीतियों से होती है उसी प्रकार शास्त्र की परीक्षा श्रुत, शील, तप और दया इन चार गुणों से होती है । परन्तु इस परीक्षा में भी कितनी ही झंझटें हैं । इसी लिए मुनिजी कहते हैं कि—“ शास्त्र की उत्पत्ति अनुभव में से होती है, परन्तु शास्त्र से सीधा अनुभव नहीं मिलता । शास्त्रोपदेश के योग्य परिशीलन के पश्चात् भी मुमुक्षु जब अन्तर्योग की साधना का मार्ग ग्रहण करता है तब उसके विकास में से, शास्त्रों में से न मिल सके ऐसा अनुभव उसे प्राप्त होता है । इस प्रकार के उज्ज्वल अनुभव में से लोकप्रकाशरूप पवित्र शास्त्रों का सर्जन होता है । इस तरह अनुभव का स्थान बहुत ऊंचा है । शास्त्र-ग्रन्थ की भूमिका से भी उसका स्थान अत्युन्नत है । ” [पृ. ३९२]

वे यह भी कहते हैं कि—“ कुलाचार से जो जैन, बौद्ध, अथवा वैष्णव है, उसकी उतनी महत्ता नहीं है । परन्तु जो समस्त के साथ बुद्धिपूर्वक जैन, बौद्ध अथवा वैष्णव है, अर्थात् जैनत्व, बौद्धत्व और वैष्णवत्व के उच्च एवं विशुद्ध आदर्श पर जो जैन, बौद्ध और वैष्णव है वही सच्चा जैन, बौद्ध और वैष्णव है, क्योंकि

जो बुद्धिपूर्वक सन्मार्ग की दीक्षा ग्रहण करता है वह उस मार्ग की परम्परा में कूड़ा-करकट जैसा जो कुछ जमा हो गया होता है, उसे दूर करने का विवेक भी दिखला सकता है। ” [पृ. ३९५]

मुक्ति किसे कहते हैं ?

मुक्ति का विषय भी साधारण जन के लिए बड़ा जटिल बन गया है। यह जानते हुए भी कि “ भूखे भजन न होई गोपाला ” भूखों को भजन करने के लिये कष्टा जाता है कि मविष्य जन्म में तो उन्हें फिर भूखा न रहना पड़े। यह तो गोद का छोड़ पेट की आशा रखने जैसी ही बात है। मुनिजी की दी हुई मुक्ति की परिभाषा इसलिए परम विचारणीय है:—

“ मुक्ति तो इसी जीवन में मिलनेवाला आत्मा का परमोत्कर्ष है। मरने के बाद जो मुक्ति की प्राप्ति मानी जाती है वह तो इस जीवन्त देह में सिद्ध की गई मुक्ति की पुनरुक्ति मात्र है। सत्यमय जीवन से प्राप्त होनेवाली ऐहिक मुक्ति है—अखण्ड आनन्द का अन्तःस्रोत, जो सदा और सतत बढ़ता रहता है, न अमीरी से सूखने पाता है और न गरीबी से। ” [पृ. ४१०]

“ बुरी आदत, बुरा श्रुकाव, बुरा विचार, रोग, निर्बलता, मीरुता, आलस, जड़ता, हृदय की कठोरता, विलासिता, कार्पण्य, अभिमान, लोभ-लालच, दम्भ, बहम, गुलामी आदि विकारों से मुक्त होना सर्वप्रथम आवश्यक है। यह प्राथमिक मुक्ति की साधना है। शरीर, हृदय, मन, बुद्धि और इन्द्रियों को उनके

दोषों से मुक्त करने का यथाशक्क प्रयत्न करना वस्तुतः मुक्ति का ही प्रयत्न है। इस प्रकार की मुक्ति सच्चे ज्ञान-शिक्षण के प्रभाव से मिलती है, अथवा जो ज्ञान, शिक्षण इस प्रकार की मुक्ति की साधना में उपयोगी होता है, वही वास्तविक ज्ञान, शिक्षण है। “सा विद्या या विमुक्तये” यह प्राचीन आर्ष सूत्र कहता है कि वही विद्या है जो बन्धनों से मुक्त करे, अर्थात् जो आर्थिक, सामाजिक, राजकीय तथा बौद्धिक दासता में से छुड़ा कर मनुष्य को बलवान्, विवेकी, प्रवृत्तिशील, परोपकारपरायण तथा सद्गुणी बनाए वही विद्या है। इस प्रकार की मुक्ति का संबंध अन्तिम आध्यात्मिक मुक्ति के साथ है। ..... बाह्य और आभ्यन्तर दोनों प्रकार की मुक्ति जो प्रदान करे अथवा उस प्रकार की मुक्ति के मार्ग की ओर जो ले जाए वही वास्तविक शिक्षण है। ऐसे उज्ज्वल शिक्षण द्वारा जो जीवनविकास सधता है वही जीवनमुक्ति की साधना है, जो अन्ततः परममुक्ति की समर्पक होती है।” [पृ. ४०७-४०९]

दार्शनिक मतवाद और क्रियाकाण्ड ही धर्म नहीं है

मुनिजी पृ. ३९८ में लिखते हैं कि “ धार्मिकता का नाप धर्म से [जीवन धर्म के निर्मल रंग से जितना रंगा हो उस पर से] होता है, न कि दार्शनिक पटुता अथवा क्रियाकाण्ड के बाह्य आचरण पर से। इसी तरह यह भी स्पष्ट है कि जीवन का उद्धार एकमात्र धर्म से [अहिंसा-सत्यरूप सद्धर्म के पालन से] ही शक्य है, कोरे दार्शनिक मन्तव्यों के स्वीकार से अथवा केवल क्रिया-

काण्ड से नहीं ।..... धर्म मुरुव मुद्दे की चीज है, जब कि दार्शनिक मतवाद तथा क्रियाकाण्ड का सौष्ठव धर्मपाठन में उद्योगी अथवा सहायक होने में ही है ।....दार्शनिक मन्तव्यों के भेदों अथवा क्रियाकाण्ड की भिन्न-भिन्न पद्धतियों के ऊपर से धर्म को भिन्न भिन्न मान लेने की दृष्टि गलत है, इसलिए वह दूर करनी चाहिए और अहिंसा-सत्य के सन्मार्ग में धर्म मानने-वाले सब, चाहे वे लाखों और करोड़ों हों, एक ही धर्म के हैं-साधर्मिक हैं ऐसा समझना चाहिए । ”

“ जीवन का कल्याण शस्त्रज्ञान की विशालता अथवा अधिकता पर अवलम्बित नहीं है । जीवन का कल्याण तो तत्त्वभूत समझ पर दृढरूप से अमल करने में है । ” इसीलिए मुनिजी को “ मेरा सो सच्चा ” अग्रद्व जरा भी नहीं है । “ सच्चा सो मेरा ” के रंग में वे इतने रंग गए हैं कि वह लिखते जरा भी नहीं झिझकते कि “ द्रव्यपूजा भावपूजा के लिए वातवरण उपस्थित करने में निमित्तमूल होती है, परन्तु यदि वास्तविक भावपूजा न हो तो अकेली द्रव्यपूजा से योग्य सफलता नहीं मिल सकती । द्रव्यपूजा प्रभु के प्रतीक की हो सकती है, परन्तु भावपूजा तो मूर्ति जिसका प्रतीक है उस प्रभु की होती है । भाव का सम्बन्ध प्रभु के गुणों के साथ है । द्रव्यपूजा थोड़े से समय में पूर्ण हो जाती है, जब कि भावपूजा-प्रभुगुणभक्ति-भगवद्गुणप्रणिधान के लिए स्थान अथवा काल की कोई मर्यादा नहीं है । ” [पृ. १९४] उनकी रचित अनेकान्तविमूर्ति-द्वात्रिंशिका

के श्लोक २२, २३ और २४ जो उनसे अनेकान्त के दृष्टि-कोण द्वारा कतिपय दार्शनिक विवादों का समन्वय करते हुए उद्धृत किए हैं, उनके विचारों का खयाल रखा जाए तो जैनों में मूर्ति का पूर्वग्रह अथवा विरोध रह ही नहीं सकता है। उन श्लोकों का अर्थ देना यहां समीचीन होगा—

“ भगवान् की मूर्ति का आश्रय लेने से सद्भावना जागृत होती है, अतः उपासक उसका अवलम्बन लेते हैं। योग की अप्रमत्त अवस्था में स्थिरमना मनुष्यों के लिए मूर्तियोग आवश्यक नहीं है ॥ २२ ॥

“ सद्भावना जागृत करने के साधनों में एक अधिक साधन मूर्तियोग भी है। उसका जो व्यक्ति यथाशक्ति विवेकयुक्त आश्रय लेता है वह क्या कुछ अनुचित करता है ? नहीं ॥ २३ ॥

“ मूर्तियोग कषायों के उपशमन के लिए है, अतः उसका आश्रय लेनेवाला उसका अवलम्बन न लेनेवाले के साथ (उसका अवलम्बन न लेने के कारण) यदि विरोधभाव धारण करे तो उसका मूर्तियोग कैसे सार्थक हो सकता है ? ॥ २४ ॥ ”

इस संबंध में मूर्तिपूजकों को परोक्ष रूप से स्वयं मूर्तिपूजक परंपरा के बयोवृद्ध मुनि होते हुए भी जो चेतावनी दी है, उसे उद्धृत करना उपयुगी है—

“ हां, इतना सही है कि वीतराग भगवान् की मूर्ति में वीर-रामता का प्रदर्शन होना चाहिए। रागद्वेषरहित, अहिंसा-संयम-

तप-त्याग के सद्गुणों के पूर्ण उत्कर्ष से प्रकाशित वीतराग भगवान् की ध्यानस्थ मूर्ति में वीतरागता के साथ असंगत हो, वीतराग मुनि के लिए अयोग्य हो ऐसा दिखावा नहीं लाना चाहिए । ”

अधिक विवेचन कर आलोचना को लंबा करना अनुचित होगा । पुस्तक की प्रत्येक पंक्ति आज के युवक की शंकाओं का समाधान और उसकी अपने कुलधर्म के प्रति शिथिल हुई श्रद्धा स्थिर करने में सहायक होगी यह मेरा दृढ़ विश्वास है । चार रुपए के सस्ते मूल्य में मिलनेवाली इस पुस्तक को खरीद कर कम से कम दो बार पढ़ने की स्थिरता वे दिखावें यही प्रार्थना है ।

समस्त जैनदर्शन का षट् खण्डों में विचार किया गया है जो इस प्रकार है:-प्रथम खण्ड : तत्त्वविचार जिसमें नौ तत्त्व, आठ कर्म, चतुर्विध बन्ध के हेतु, निर्जरा और मोक्ष का विवेचन किया गया है । द्वितीय खण्ड : मोक्षमार्ग जिसमें साधुधर्म, गृहस्थधर्म, सम्यक्त्व, ज्ञान के मेद, गुणश्रेणी अथवा गुणस्थान, अघ्यात्म, भावना, बन्धमोक्ष, जैन-जैनेतर दृष्टि से आत्मा, कर्म की विशेषता, जैन आचार, षट्कर्म, ध्यान आदि का विवेचन है । इस खण्ड की पृष्ठसंख्या १७३ है और प्रथम खण्ड की ५७ । तीसरे खण्ड का विषय है प्रकीर्णक और इसके भी १७३ ही पृष्ठ हैं जिनमें निम्नलिखित २४ विषयों पर विचार किया गया है:-१ कल्याण के द्वार सब के लिए खुले हैं, २ देव-गुरु-धर्म,

३ भगवान की मूर्ति, ४ जीवननिर्वाह के लिए हिंसा की तरतमता का विचार, ५ शरीर का उपयोग, ६ अनुकम्पा और दान, ७ मैत्री आदि चार भावनाएं, ८ विश्वप्रेम और मनशुद्धि, ९ अन्तर्युद्ध, १० राग और वीतरागता, ११ ईश्वरकृपा, १२ व्यापक हित-भावना, १३ अनशनव्रत लिए हुए व्यक्ति के बारे में, १४ सरल मार्ग, १५ आत्मा के स्वरूप का शास्त्रीय विवेचन, १६ लेख्या, १७ कार्यकारणभाव, १८ नियतिवाद, १९ जातिकुलमद, २० ज्ञान-भक्ति-कर्म, २१ श्रद्धा, २२ शास्त्र, २३ वैराग्य और २४ मुक्ति । चतुर्थ खण्ड कर्मविचार का, पांचवाँ न्यायपरिभाषा का और छठा जैनदर्शन की असम्प्रदायिकता और उदारता का विवेचन करता है। इन तीनों की पृष्ठसंख्या क्रमशः है—८६, १५३ और २७। यत्र तत्र जैनागमों व हिन्दू स्मृतियों आदि के उद्धरण भी विषय स्पष्ट करने के लिए दिए गए हैं। पुस्तक सुन्दर और प्रायः शुद्ध छपी हुई है। लेखकने अपना चित्र नहीं दे कर अपने उपकारक गुरु स्वर्गीय आचार्य श्रीविजयधर्मसूरिजी का ही चित्र दिया है, इससे स्पष्ट है कि वह स्वविज्ञापन से दूर ही रहना चाहता है। मुनिश्रीने ऐसी उपयोगी, सरल और मुहावरे की भाषा में लिखी पुस्तक हिन्दी संसार को भेट की इसके लिए हम हिन्दी जाननेवाले उनके सदा ही ऋणी रहेंगे। इस पुस्तक में एक ही बात खटकती है अर्थात् अन्त में शब्दानुक्रमणिका का अभाव, जो कि आज के युग में अत्यन्त ही आवश्यक है। मेरा विश्वास है कि नये संस्करण में यह कमी अवश्य ही पूर्ण

कर दी जाएगी । अनुवादक जैनदर्शनाचार्य, जैनागम-प्राचीन-
न्यायशास्त्री श्रीशान्तिलाल मणिलाल वी. ए. भी धन्यवादाई हैं ।
श्रीहेमचन्द्राचार्य जैन सभा, पाटण-गुजरात के भी हम उपकृत
हैं कि जो मुनिश्री के उपयोगी साहित्य के प्रकाशन का भार उठा
रही है । हम आशा करें कि वह मुनिश्री के अन्य उपयोगी ग्रन्थ
भी राष्ट्रभाषा हिन्दी में प्रकाशित कर उसकी श्रीवृद्धि करेगी ।
राष्ट्रभाषा की श्रीवृद्धि करना हम भारतवासियों का आज परम
पुनीत कर्तव्य है ।

१५, डोवर रोड,
कलकत्ता-१९
ता: २० सितम्बर, १९५७। }

—कस्तूरमल बाँठिया

